

SIVA EKONOMIJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Dr. Rajko Tomaš

Banja Luka, august 2009.

1. Pojam sive ekonomije i kriterijumi razgraničenja

Definicija sive ekonomije. Siva ekonomija predstavlja ekonomsku aktivnost koja se ne verifikuje u skladu sa propisima koji vrijede na datom području za obavljanje takve ekonomiske aktivnosti. Ona predstavlja onaj dio ekonomске aktivnosti koji nije statistički registrovan, djelimično ili u cijelini, u skladu sa važećim propisima. Bilo koja definicija sive ekonomije teško se može prihvati kao univerzalna i potpuno precizna¹, jer se siva ekonomija javlja u različitim oblicima, u različitim djelatnostima, ispoljava se različitim intenzitetom, uključuje različite kategorije stanovništva, temelji se na različitim regulacijama legalne ekonomije i slično. Zbog toga se gornja definicija može prihvati kao opšta definicija koja održava samo zajedničku karakteristiku svih pojavnih oblika sive ekonomije. Međutim, definicija sive ekonomije izuzetno je važna za procjenu iste, jer opredjeljuje izbor metoda procjene i obuhvatnost neformalnih djelatnosti. Bez obzira kako definisali sivu ekonomiju ili koji naziv koristili za ono što ona u najširem smislu obuhvata, samo njeno pominjanje asocira na aktivnosti koje nisu formalno registrovane, koje nisu statistički iskazane, koje u nekom vidu krše postojeće propise, aktivnosti o kojima ne postoje informacije i koje donose koristi subjektima koji ih obavljaju na štetu opšteg interesa.

Siva ekonomija – neformalni dio formalne ekonomije. Na osnovu formalno pravnog kriterijuma, sivu ekonomiju možemo označiti kao dozvoljeni oblik ekonomске aktivnosti, ali koja se ne odvija u okvirima važeće formalno-pravne regulative za taj oblik aktivnosti. Dakle, to je djelatnost koja je ekonomski legitimna, ali je pravno ilegalna. Nasuprot njoj je regularna ekonomija koja je istovremeno i legitimna i legalna. Ovo je važno uočiti za razlikovanje sive ekonomije, jer u mnogim društвima postoje djelatnosti koje nisu zabranjene ali za čije se obavljanje ne podrazumjeva ispunjavanje bilo kog oblika formalno pravne regulative (npr. svakodnevni rad u kući članova domaćinstva: spremanje hrane, čišćenje, pranje posuđa, podizanje djece...). Taj dio ekonomске aktivnosti ne možemo klasifikovati u sivu ekonomiju, ali on, kao i siva ekonomija, pripada neformalnoj ekonomiji. Tek ako bi neki od ovih oblika aktivnosti ispunio formalno pravne uslove za prelazak iz neformalnog u formalni sektor (npr. ako bi počela prodaja tih usluga

¹ Prva studija o sivoj ekonomiji u BiH je: Rajko Tomaš (edit.), **Gray Economy in the Republic of the Srpska**, UNDP, 1997. Sljedeće istraživanje sive ekonomije u RS za 2000. godinu izvršili su R. Tomaš i G. Božović u studiji: »**Obim, struktura i metodi eliminacije sive ekonomije u Republici Srpskoj**«, Ekonomski fakultet Banja Luka, 2001. Prvo sveobuhvatno istraživanje sive ekonomije u BiH objavljeno je u studiji USAID-a: Roberto Dell'Anno and Marje Piirisild, „**Estimate of Non-Observed Economy in B&H**“, Financial Services Volunteer Corps, 2004. Bojan Nastav i Štefan Bojnec sa Fakulteta za menadžment iz Kopra objavili su 2006. godine komparativnu analizu sive ekonomije u BiH, Hrvatskoj i Sloveniji („**Shadow economy in Bosnia and Herzegovina, Croatia and Slovenia**“, Faculty of Management Kopar, 2006).

na tržištu), mogao bi se klasifikovati u sivu ekonomiju ako se ne bi odvijao po nekom od formalnih pravila poslovanja.

Siva i crna ekonomija. Siva ekonomija je, kao što smo objasnili, ekonomski legitimna, ali pravno ilegalna. Međutim, postoji dio ekonomskih aktivnosti koji je zabranjen. Obzirom na činjenicu da je zabranjen, on se ne može svrstati u sivu ekonomiju, mada ispunjava kriterijum ilegalnosti. Vrlo često ove aktivnosti se svrstavaju u takozvanu „crnu ekonomiju“ (npr. promet droga, prostitucija, „reket“, pljačka, trgovina ljudima, šverc oružja i drugo). Utaja poreza, u okviru registrovane djelatnosti (svjesno umanjenje prihoda, nerealno uvećanje troškova, primjena niže osnove i slično), takođe se može svrstati u „crnu ekonomiju“. Na tržištu djelatnosti iz oblasti „crne ekonomije“ vrijede „zakoni mafije“. Prihode na „crnom“, a ponekad i na „sivom“ tržištu, teže je sakriti od mafije (“reketaša”) nego od poreznika. Zbog toga, na „crnim“ i „sivim“ tržištima koje kontroliše mafija dolazi do konstituisanja, nazovimo to tako, **„sekundarne sive ekonomije“**, odnosno prikrivanja ukupnih prihoda pred mafijom.² Bez obzira na vrlo jasno razlikovanje sive i crne ekonomije, u valorizacijama njihovog iznosa teško je odrediti granicu. Po pravilu, o crnoj ekonomiji podaci se ne mogu dobiti putem anketa, a primjenom indirektnih metoda procjene teško je razdvojiti efekte sive i crne ekonomije. Zbog toga se uz procjene sive ekonomije navodi da li je obuhvaćena i crna ekonomija. Često se „siva“ i „crna ekonomija“ prepliću, jer obavljanje legalne aktivnosti na ilegalan način uvijek podrazumjeva i elemente „crne“ ekonomije (npr. promet robe na sivom tržištu uvijek uključuje i utaju poreza, ako utaju poreza klasifikujemo u „crnu ekonomiju“).

Sinhronizacija interesa i „paradoks regulacije“. Moderna pravna država uređuje poslovni ambijent, propisujući uslove obavljanja djelatnosti, pravila poslovanja, obaveze prema društvu, granicu između privatnih i javnih interesa, sankcije za odstupanja od propisanih normi i način rješavanja konflikata. Na taj način, ona štiti, ali i ograničava, interes pojedinaca, asocijacija, preduzeća i društva. Težnja za opstankom jeste univerzalno objašnjenje za čovjekovo ponašanje. Biološki opstanak i sve svoje ciljeve čovjek ostvaruje u uslovima različitih ograničenja, prirodnih i društvenih. Upravo zbog toga on se maksimirajuće ponaša u ostvarivanju svojih ciljeva. Taj princip ponašanja određuje i njegov stav prema regulativama države. Interesi pojedinca su potpuno legitimni, ali i interesi društva. Oni ne moraju biti u potpunoj harmoniji. Iz suprotnosti interesa društva i pojedinačnih subjekata (fizičkih i pravnih lica) nastaje odluka o

² Ilustrativan primjer ove pojave („sekundarne sive ekonomije“) prikazan je u filmu Emira Kusturice „Dom za vešanje“ (1988), gdje glavni junak Perhan dio „prihoda“ od pljačke kuća bogatih italijana skriva ispod mosta od „šefa“ Ahmeda.

neprimjenjivanju ili ograničenom primjenjivanju regulative o poslovanju koju je uspostavila država. Država kroz ekonomski sistem i makroekonomsku politiku određuje društvene ciljeve i pravila ponašanja za ekonomske jedinice koje djeluju u tom sistemu. Efikasnost ekonomskog sistema, a i drugih sistema u društvu, u velikoj mjeri će zavisiti od sinhronizovanosti makroekonomskih ciljeva i ciljeva ekonomskih jedinica. Što je nivo sinhronizacije veći, to će biti manje motiva da ekonomske jedinice odstupaju u svom poslovanju od utvrđene pravne regulative i manje motiva da skrivaju svoje poslovanje, čime će nivo sive ekonomije biti manji. Dakle, viši ili manji nivo sive ekonomije u jednom društvu je istovremeno, u velikoj mjeri, i pokazatelj sposobnosti vlasti da sinhronizuje ekonomske interese. Međutim, određeni konkretni nivo sive ekonomije sa kojim se jedno društvo susreće uvijek je posljedica makroekonomске regulative, na jednoj strani, i suprotstavljenih interesa vlastitog opstanka ekonomskih jedinica, na drugoj strani. Država nastoji da uredi sistem tako da je poslovanje u sivoj zoni neisplativo, a ekonomski subjekti teže da pronađu isplatiće forme poslovanja u sivoj zoni. Povodom suprotstavljenosti motivacije o poslovanju u sivoj zoni, može nastati, nazovimo to, „paradoks regulacije“. Ako država, u cilju jačanja neisplativosti sive ekonomije, uredi poslovno okruženje tako da ono ugrožava opstanak ekonomskih subjekata, to će ojačati interes ekonomskih subjekata za poslovanje u sivoj zoni.

Dakle, siva ekonomija je tržišno verifikovani dio legalne ekonomije koja se obavlja na ilegalan način. Akteri sive ekonomije mogu se odlučiti da legalnu djelatnost obavljaju u skrivenoj formi iz različitih razloga. Schneider navodi četiri najčešća razloga:³

1. izbjegavanje plaćanja poreza na dodatu vrijednost ili nekog drugog poreza,
2. izbjegavanje plaćanja doprinosa za osiguranja,
3. izbjegavanje primjene propisanih standarda (minimalna plata, maksimalno radno vrijeme, zaštita na radu i slično) i
4. izbjegavanje provođenja propisanih administrativnih procedura (slanje statističkih izvještaja o poslovanju).

Djelatnost sive ekonomije svojom ponudom i tražnjom utiče na vladajuće odnose na tržištu. Jedina je razlika u odnosu na formalnu ekonomiju što nadležne državne institucije nemaju uvid u niz pokazatelja koji određuju njene razmjere.

³ Friedrich Schneider, **The Shadow Economy in Germany: A Blessing or a Curse for the Official Economy?**, *Economic Analysis & Policy*, Vol. 38. No. 1, March 2008, p. 90.

2. Bosna i Hercegovina - korupcija, siromaštvo i siva ekonomija

Prije više godina u jednoj kolumni napisao sam da je siva ekonomija u BiH jedini „socijalni program“ zahvaljujući činjenici da vlasti u BiH nemaju kompetentne odgovore za rješavanje razvojnih, političkih i socijalnih problema. Nažalost, ni danas priču o toj temi ne mogu početi nekom boljom konstatacijom. Istina, u međuvremenu su se desile mnoge reforme, sa većim ili manjim uticajem na obim i strukturu sive ekonomije, statističke institucije počele su uključivati sivu ekonomiju u obračun društvenog proizvoda, ali nemoć društva da nametne legalne metode poslovanja, da poveća povjerenje u institucije i da riješi socijalne probleme još uvijek su snažno izraženi.

Siva ekonomija je stara koliko i oporezivanje. Svaka vlast troši novac onih koji plaćaju porez. Međutim, svaka vlast nije jednako odgovorna prema istinskim vlasnicima toga novca.⁴ Vlasti same po sebi ne teže velikoj demokratičnosti i transparentnosti u radu. Na to ih prinuđava biračko tijelo preko izbora i kroz kontrolu javnih institucija. Maksimirajuće ponašanje ljudi podesilo je našu logiku tako da težimo da što više dobijemo od države kroz potrošnju javnih dobara, a da što manje damo državi kroz plaćanje poreza. S druge strane, vlast se trudi da ubijedi poreske obveznike da daju što više novca da bi država ponudila što više kvalitetnih javnih dobara i usluga (dobru bezbjednost, dobar javni red, dobre puteve, dobre škole, dobru socijalnu zaštitu...). Kroz demokratske izbore građani biraju onu vlast od koje očekuju da će im sa što manje njihovog novca, uzetog kroz poreze, ponuditi najviše javnih usluga. To je dominirajući princip ponašanja birača u zemljama sa razvijenom demokratijom i efikasnim funkcionisanjem tržišta. Međutim, u zemljama sa zaostalom demokratijom i nemoćnom ekonomijom, porezi i javna potrošnja postaju predmet političkih manipulacija, skrivanja i netransparentnog trošenja.

U takvim uslovima obično se kao prioritet svakom građaninu od strane vlasti postavlja neki ideološko-politički cilj kao što je očuvanje države, uspostavljanje jedinstva, očuvanje religije, borba za ravnopravnost... Na taj način, pažnja birača skreće se sa toga koliko se novca od njih uzima i kako se on troši. Borba vlasti za očuvanje države, uspostavljanje jedinstva, ravnopravnosti i slično ima svoju cijenu u budžetu, podrazumjeva određeni stepen oporezivanja, ali i transparentnost potrošnje tog novca i mogućnost kontrole. Međutim, vlasti koje nisu spremne da biračima predoče koliko troše, kako troše, na šta troše i kakve efekte postižu tom potrošnjom, uvijek će svoje rezultate iskazivati u nemjerljivim veličinama kao što je: povećana politička stabilnost zemlje, ojačan moral, veći patriotizam, povećana odgovornost, povećana bezbjednost, bolji ugled zemlje, poboljšani uslovi investiranja i slično. Vlasti koje, trošeći javni novac, ne uspiju da

⁴ Opširnije vidi u: Dr. Rajko Tomaš, **Ekonomija zarobljenih resursa**, Nezavisne novine, Banja Luka, 2008.

ubijede građane da oni zbog plaćanja poreza bolje žive, jer žive u okruženju javnih institucija koje im nude dobre usluge, postaju u očima građana korumpirane vlasti. Društvo sa razvijenom sviješću poreskih obveznika podrazumjeva mnogo veću odgovornost vlasti i veći rizik od gubitka vlasti. Razvoj svijesti o tome da je budžet novac poreskih obveznika, a ne nacionalni novac, ne ugrožava ni jednu naciju nego čak stvara prepostavke za njen prosperitet. Zemlja bez transparentne javne potrošnje i sa korumpiranom vlašću, ma koja nacija u njoj živjela, biće siromašna zemlja i prvi kapital koji će ju napustiti biće vlasništvo domicilnog stanovništva, dakle pripadnika date nacije. Percepcija građana o sivoj ekonomiji, njihov moralni stav i reakcije izuzetno su važni faktori u određivanju razmjera sive ekonomije u jednoj zemlji. Postoji niz empirijskih studija koje su istraživale poreski moral ljudi koji posluju u sektoru sive ekonomije. Interesantno je da one potvrđuju, čak i na primjeru Njemačke, da ljudi nemaju loš moralni osjećaj zbog toga što djeluju u sferi sive ekonomije.⁵

Ne postoje velike tajne i velike doktrine oporezivanja, niti je siva ekonomija nesavladivi bauk. Problem je jednostavniji nego što se na prvi pogled čini u jednom zamršenom ambijentu kakav je naš. Sve počinje od odgovornih vlasti. Odgovornim djelovanjem vlasti uspostavljuju uslove legalnog sticanja bogatstva i čine neisplativim poslovanje u sivoj zoni. Ako građani i preduzetnici budu svjesni da svoje blagostanje bar djelimično duguju društvenom ambijentu koji je stvorila država, oni će u vlastitom interesu biti spremni da plaćaju poreze kako bi se taj ambijent održao i unaprijedio. Suprotno tome, ako su vlasti korumpirane i ako se bogatstvo stiče zahvaljujući korupciji, društveni sloj koji ima koristi od korupcije snažno će se protiviti bilo kakvim promjenama jer su svjesni da će se brzo naći na udaru demokratskih i nekorumpiranih vlasti. Korupcija je najuspješniji biznis kvazidemokratskih vlasti; siva ekonomija je njihov najsnažniji socijalni program, a "reket" najomiljeniji metod "oporezivanja". I korupcija je neka vrsta sive ekonomije. Ona je u krajnjoj instanci, nelegalni način oporezivanja. Akterima sive ekonomije potrebni su korumpirani državni službenici, a korumpiranim službenicima siva ekonomija. Buehn i Schneider su istraživali odnos korupcije i sive ekonomije.⁶ Istraživanje je pokazalo da postoji pozitivna veza između ove dvije pojave, te da siva ekonomija u većem stepenu generiše nastanak korupcije, nego što korupcija podstiče sivu ekonomiju.

⁵ Friedrich Schneider, **The Shadow Economy in Germany: A Blessing or a Curse for the Official Economy? Economic Analysis & Policy**, Vol. 38. No. 1, March 2008, p. 94.

⁶ Andreas Buehn and Friedrich Schneider, **Corruption and the Shadow Economy: A Structural Equation Model Approach?** Institut für Angewandte Wirtschaftsforschung, Discussion Paper No. 4182, Tübingen, May 2009, p. 27

Raširenost sive ekonomije kod nas nije izazvana nedostatkom propisa koji je ograničavaju, mada oni nisu savršeni, nisu moderni ni dovoljno efikasni. Prije bi se moglo reći da je uticaj korupcije na profitabilnost sive ekonomije jedan od njenih snažnijih pokretača. U uslovima korumpiranog društva moralni sud o poslovanju u sferi sive ekonomije se mijenja. Stanovništvo angažovano u sferi sive ekonomije lakše prašta vlastima korupciju. Na taj način, uspostavlja se „loši ekvilibrijum“ legalne i ilegalne ekonomije.

Ne treba podcijeniti ni siromaštvo širokih slojeva stanovništva koje je iz egzistencijalnih pobuda prisiljeno da privređuje u sferi sive ekonomije. To siromaštvo često je čvrsta prepreka ograničavanju sive ekonomije. Pošto vlast nema šta da ponudi kao alternativu siromašnima koji žive od sive ekonomije, ona gubi moralno pravo da primjeni represiju prema njima. Upravo ta činjenica je potrebna glavnim "menadžerima" sive ekonomije. Njima treba bijeda i siromaštvo velikog broja ljudi, jer ti ljudi postaju »infrastruktura« njihovog "biznisa". Oni počinju da rade "za gazdu" i svojim siromaštvom štite "gazdin biznis" pred organima vlasti koji pokušavaju da uvedu red. "Gazde" postaju spasioci i dobrotvorci jer u njihovom "biznisu" ljudi koji su upravo ostali bez posla u državnim firmama dobijaju šansu da zarade za hleb. Na drugoj strani, "gazde" su sponzori svega što postoji, od stranaka do dječjih vrtića, i izgleda da je bez njih i njihovog "biznisa" život nezamisliv. To je velika zabluda koja nas je počela nagrizati sa svih strana. Veliki broj siromašnih koji zavise od raznih ilegalnih i polulegalnih "gazdinskih biznisa" pribavlja se da će vlast učiniti nešto ozbiljno u suzbijanju sive ekonomije. Njima je nezamislivo da mirno sjede u topлом kiosku i prodaju cigarete; nezamislivo im je da s ponosom kažu da su zaposleni; nezamislivo je da kažu da su pristojno plaćeni; nezamislivo je da bez straha prođu pored policajca; nezamislivo je da im neko daje platu i kad se razbole; nezamislivo je da im bude plaćeno socijalno osiguranje... Naprosto, njima je nezamisliv normalan svijet i normalan život. Međutim, realno gledajući, u ovoj zemlji, iako je siromašna, opustošena ratom i s teškim naslijedjem, može se proizvoditi toliko vrijednosti da pristojniji život ne bi trebao biti samo privilegija odabranih. Upravo to su razlozi zbog kojih, u ime građana i u ime budućnosti zemlje, vlasti moraju ući u oštar obračun sa sivom ekonomijom, korupcijom i kriminalom.⁷ Naravno, preduslov za to je da građani prvo izaberu odgovorne vlasti koje će biti spremne da to provedu.

⁷ Međutim, pri tome ne treba zaboraviti nešto što je davno rekao Duško Radović: «Kad lopovi počnu da brane ono što su stekli, neće biti ljučih boraca za poštenje, a protiv lopova» (D. Radović, «**Beograde, dobro jutro!**»).

3. Siva ekonomija kao pratilac moderne države i tržišta

U ekonomskoj literaturi pojam sive ekonomije novijeg je datuma, mada je njeno postojanje staro koliko i država, državni prihodi i društveni računi.⁸ Siva ekonomija počela je da značajnije privlači pažnju ekonomista uporedno sa transformisanjem države od birokratske strukture ka jednom od najznačajnijih tržišnih učesnika. U ekonomskom smislu, suština te transformacije je uspostavljanje novog odnosa između države i građana koji se sve više svodi na uvažavanje ekonomskih principa u vođenju državnih računa, a sve manje na ispostavljanje računa građanima. U takvim okolnostima, siva ekonomija postaje društvena pojava koja je zakonit izraz sukobljavanja ekonomске motivacije države i poreskih obveznika.

Na narednim stranicama pokušaćemo objasniti četiri, po našoj ocjeni, osnovna pokretača sive: (a) izbjegavanje plaćanja obaveza državi, (b) zaštitu od smanjenja rentabiliteta poslovanja, (c) ponuda javnih dobara i usluga i (d) prenormiranost.

a) Izbjegavanje plaćanja obaveza državi

Država je motivisana da prikupi što više prihoda pomoću kojih će maksimirati javnu potrošnju i poboljšati socijalnu stabilnost društva. Ta motivisanost limitirana je spremnošću poreskih obveznika da plaćaju svoje obaveze prema budžetu. Plaćanje obaveza prema budžetu za poreske obveznike je trošak i razumljivo je da će sastavni dio njihove motivacije biti težnja ka njegovom smanjenju. Metod tog smanjenja može biti i svjesno izbjegavanje registrovanja prihoda koje država oporezuje ili umanjeno iskazivanje njihovog iznosa. Ukoliko poreska opterećenja rastu, a posebno ako su progresivna, poreski obveznici će smanjivati ili tako podešavati obim aktivnosti da njihova registrovana osnovica za oporezivanje bude što manja.⁹ Naravno, takva motivacija biće praćena rastom sive ekonomije ako sankcije nisu takve da anuliraju efekte sive ekonomije. Međutim, subjekti koji posluju u sivoj zoni privrede često nisu u prilici da zadrže za sebe cijelokupni efekat neplaćenih obaveza državi. Plaćanje obaveza

⁸ Jedan od prvih radova o sivoj ekonomiji je: A.F.W. Plumtre, **The Theory of the Black Market: Further Considerations**, Canadian Journal of Economics and Political Science, Vol. 13, No. 2, May 1947.

⁹ Empirijska istraživanja su potvrdila ovu pojavu. Najpoznatija istraživanja su prezentovana u: Schneider, F. (1994b). **Can the shadow economy be reduced through major tax reforms?** An empirical investigation for Austria, supplement to *Public Finance / Finances Publiques*. 49: 137-152;

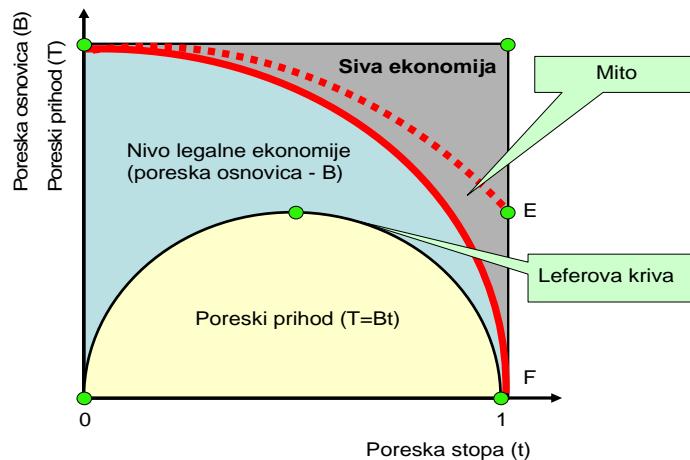
Schneider, F. (2000). **The increase of the size of the shadow economy of 18 OECD-Countries:** Some preliminary explanations, Paper presented at the Annual Public Choice Meeting, March 10-12, 2000, Charleston, S.C. Schneider, F. (2005). **Shadow Economies around the World: What do we really know?**, *European Journal of Political Economy*. 21: 598-642.

Johnson, S., D. Kaufmann, and P. Zoido-Lobatón (1998a). **Regulatory discretion and the unofficial economy**, *The American Economic Review*. 88: 387-392.

Johnson, S., D. Kaufmann, and P. Zoido-Lobatón (1998b). **Corruption, public finances and the unofficial economy**, Washington, D.C., The World Bank, discussion paper.

državi podrazumjeva određene sankcije za izbjegavanje plaćanja, tako da subjekti koji posluju u sivoj zoni privrede često mitom plaćaju korumpiranim vlastima cijenu opstanka, a preostala razlika poboljšava njihov ekonomski položaj. Dakle, mito koji uzimaju korumpirane vlasti je oblik sivog oporezivanja. Ako postoji siva ekonomija sa svim resursima koje angažuje i ako se na tržištu njena djelatnost verifikuje, tada mora postojati i sivo oporezivanje (mito, „reket“ i slično) kao cijena opstanka i sigurnosti.

Ako pretpostavimo da će poreski obveznici reagovati na promjenu poreskih stopa po principu Leferove krive (The Laffer Curve)¹⁰, onda bismo logiku nastajanja sive ekonomije grafički mogli predstaviti na sljedeći način:

Slika 1. Leferova kriva i siva ekonomija

Na slici 1. **T** označava masu državnih prihoda ostvarenu oprezivanjem poreske osnovice **B** po stopi **t**, pri čemu je $0 < t < 1$, odnosno poreska stopa može da se kreće minimalno od 0% do maksimalno 100%.¹¹

¹⁰ Leferova kriva slijedi jednostavnu ekonomsku logiku: smanjenje stope poreza na proizvodnju, rad, investicije i preuzimanje rizika više će podstići rast ovih aktivnosti nego što će biti ukupno smanjenje poreskih prihoda. Naravno, vrijedi i obrnuto. Dakle, promjena poreske stope ne utiče na proporcionalno mijenjanje mase prikupljenog poreza. Inače, kriva je dobila ime po ekonomistu Arthuru Lafferu koji ju je prvi put nacrtao 1974. godine na salveti tokom večere u hotelu Vašington. Ova kriva, koja je varijanta već odavno poznate regresivne krive ponude, dobila je veliki publicitet zahvaljujući činjenici da su večeri prisustvovali Robert Bartley, tadašnji urednik Wall Street Journal, te dvojica visokih kreatora američke politike: Dick Cheney i Donald Ramsfeld. Lafferova kriva podstakla je pokretanje "Reganomike". Predsjednik Ronald Regan, kada je započeo mandat, naslijedio je najvišu poresku stopu na dohodak od 70%. Na kraju njegovog mandata ta stopa je smanjena na 28%, a prihodi od tog poreza su povećani sa 517 na 1032 milijarde dolara. (Prema: Stephen Moore, **Real Tax Cuts Have Curves**, The Wall Street Journal, Sunday, June 19, 2005.)

¹¹ Leferovu krivu za objašnjenje nastajanja sive ekonomije prvi put sam koristio u: Rajko Tomas (edit.), **Gray Economy in the Republic of the Srpska**, UNDP, 1997.

Prema prikazanom na slici, s rastom poreske stope od 0 do 1 (od 0% do 100%) povećavaju se mogućnosti pojave sive ekonomije, što je predstavljeno sivim poljem u gornjem desnom uglu slike. Takođe je uočljivo, da s rastom poreske stope dolazi do smanjenja poreske osnovice (B), tako da bi ona isčezla u potpunosti ako bi poreska stopa bila 100% jer niko ne bi htio da se bavi (legalno) bilo kojom djelatnošću ako bi sav rezultat te djelatnosti uzela država kao porez.

Ako je $0 < t < 1$ poreski obveznik je dužan da dio svoga prihoda B daje državi u obliku poreza T. Taj iznos jednak je: $T = B t$. Međutim, ukoliko poreski obveznik odluči da dio svog prihoda ne podvrgne oporezivanju, tada će se njegov prihod dekomponovati na legalizovani dio (L) i ilegalni dio (G). Dakle,

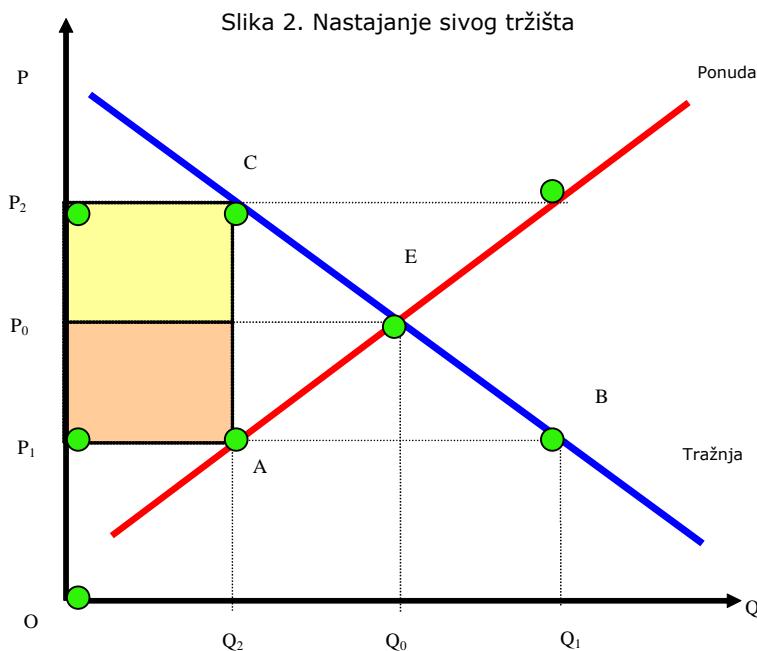
$$B = L + G, \text{ odnosno } T = B t = (L + G) t = L t + G t$$

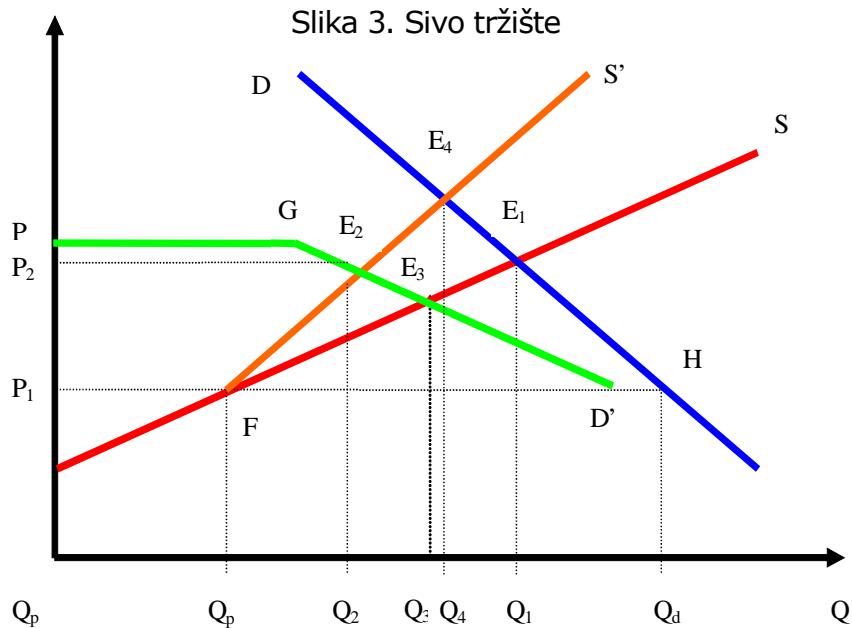
Tada će veličina poreza koju on plaća iznositi: $T = L t$, odnosno $L = T / t$, dok će G predstavljati ilegalni dio prihoda, a prihodi države biće manji za $T' = G t$, pošto je, sa aspekta oporezivanja $G=0$, odnosno sa aspekta poreskog obveznika za iznos G poreska stopa $t=0$. Međutim, kako je objašnjeno, da bi dati akter opstao u sivoj zoni privrede, on mora platiti mito korumpiranim vlastima. Kako je njegov profit povećan za Gt , iznos koji nije platio državi, on će morati platiti mito po nekoj stopi $m < t$, tako da će se njegov profit povećati za $G(t-m) = Gt - Gm$, odnosno iznos Gm predstavlja mito. Na slici 1. isprekidana linija ilustruje iznos mita koji će se plaćati za opstanak u sektoru sive ekonomije pri različitim stepenima izbjegavanja plaćanja obaveza državi. Razumljivo, što poreski obveznik više djelatnosti obavlja u sivoj zoni, moraće platiti relativno više mita da bi opstao. Zbog toga se nagib linije mita (isprekidana linija) smanjuje u odnosu na nagib linije sive ekonomije (puna boldirana linija) s povećanjem relativnog učešća djelatnosti poreskog obveznika u sivoj zoni privređivanja. Odstojanje tačaka E i F ilustruje iznos mita koji plaća poreski obveznik ako, na primjer, svu svoju djelatnost obavlja u sivoj zoni.

U gornjem modelu teško je postaviti optimalne odnose poreske stope i motivacije poreskih obveznika da pribjegavaju sivoj ekonomiji. Mogućnost države da prikupi što veću masu poreza svodi se praktično na sposobnost njenih organa da procjene reakcije poreskih obveznika na promjene poreske politike, s jedne strane, i da ukloni korupciju iz svojih institucija, s druge strane. Represivan obračun sa sivom ekonomijom, u uslovima široko rasprostranjene korupcije, može dovesti do pogoršanja stanja, jer sa rastom represije povećava se mito kao cijena opstanka u sivoj zoni poslovanja.

(b) Zaštita od smanjenja rentabiliteta poslovanja

Siva ekonomija ne mora nastajati samo kao posljedica izbjegavanja oporezivanja. Po pravilu, svaka restriktivna mjera ekonomске politike, odnosno državnog intervencionizma u privredi može izazvati reakcije tržišnih učesnika sa efektima sive ekonomije. Tako, ako država odredi niske cijene faktora proizvodnje ili robe u ime zaštite potrošača od monopola, to će imati za posljedicu smanjenje ponude i rast tražnje u čijem će se jazu naći prostor za sivo tržište (slika 2) na kome se promet odvija po višim cijenama. Tako, ako je P_0 ravnotežna cijena, fiksiranje cijene na nižem nivou P_1 imaće za posljedicu rast tražnje na nivo Q_1 , a pad ponude na nivo Q_2 . Dakle, pri cijeni P_1 kupci su spremni da kupe robu u vrijednosti $P_1 Q_1$, a prodavci da prodaju u vrijednosti $P_1 Q_2$. Ovo je dovoljan razlog za konstituisanje sivog tržišta robe čija je cijena fiksirana. Pravougaonik $P_2 C A P_1$ pokazuje koji dio potrošačkog viška može predstavljati rentu koja se raspodjeljuje na sivom tržištu. Tamniji dio pravougaonika predstavlja dio potrošačkog viška koji pripada kupcu kao renta ako se odluči da kupuje na sivom tržištu, a svjetlijiji dio pravougaonika rentu koju prisvaja prodavac na sivom tržištu. Očito je da obe strane imaju interes za transakcije na sivom tržištu. Ukupni efekat je smanjenje ponude i nepotpuno zadovoljavanje tražnje ("manjak ponude"). Takođe, ako država propiše visoke cijene ili ih izazove visokim oporezivanjem, to će sada u razlici ponude i tražnje stvoriti prostor za sivo tržište na kome se promet robe vrši po nižim cijenama ali bez plaćanja poreza. Međutim, da bi učesnici sivog tržišta opstali, oni će dio potrošačeve, odnosno proizvođačeve dobiti morati u obliku mita platiti korumpiranim vlastima.

Međutim, proces stvaranja sivog tržišta ne teče linearno i ne predstavlja direktnu reakciju tržišnih učesnika na mjere ekonomске politike koje u određenim sektorima provodi država. Država uređuje ekonomski sistem na način da predviđa odgovarajuće sankcije za tržišne učesnike koji ne budu dosljedno poštovali ono što je država propisala, tako da se, faktički, prostor za stvaranje sivog tržišta svodi na odnos između očekivane dobiti na sivom tržištu i rizika koji nosi poslovanje na njemu. Suštinu ovog problema prikazaćemo na primjeru državnog intervenisanja u oblasti cijena (slika 3)¹². Pretpostavimo da država smatra da je cijena $E_1 Q_1$ previsoka jer ugrožava potrošače date robe, te se ona odlučuje da svojom uredbom odredi nižu cijenu P_1 . Kao posljedica takve odluke doći će do rasta tražnje za robom po nižoj cijeni na nivo Q_d i pada ponude na nivo Q_p . Na ovaj način stvoren je nedostatak robe („manjak ponude“) na tržištu u iznosu $\Delta Q = Q_d - Q_p$. Kako tražnja nije zadovoljena u cjelini, nastale su prepostavke za formiranje ilegalnog tržišta. Kako poslovanje na sivom tržištu podrazumjeva dodatne troškove i rizike, poslijе tačke F formiraće se manje elastična kriva ponude, što znači da će se ista količina robe, u novim uslovima, prodavati po višoj cijeni. Jedan broj potrošača spreman je da robu kupuje po ranijoj, višoj cijeni (odstojanje PG), dok preostali ne žele da se izlažu riziku učešća u transakcijama na sivom tržištu, tako da od tačke G kriva tražnje postaje elastičnija sve do tačke D' odakle je do tačke H savršeno elastična. Prema tome, na sivom tržištu kriva tražnje prikazana je linijom $PGD'H$.

¹² Kenet E. Boulding, **Economic Analysis, Microeconomics**, A Harper International Edition, 1969, p. 204-206.

Na sivom tržištu uspostaviće se nova ravnoteža koja na slici odgovara presjeku krive ponude i krive tražnje, odnosno u tački E_2 pri obimu prodaje Q_2 i cijeni P_2 .

Iz gornjeg modela možemo izvesti neke zaključke koji su indikativni za generisanje i ograničavanje sive ekonomije u jednoj privredi:

- (1) Cijena na sivom tržištu niža je od monopolске cijene, ali je viša od cijene u potpunoj konkurenciji, odnosno cijene koju je, pretpostavljajući odnose potpune konkurencije, odredila država kao oblik antimonopolističke borbe.
- (2) Prodata količina robe manja je nego što je bila prije državne intervencije, što znači da na nivo proizvodnje slabo utiču i država i sivo tržište, te da je za rast proizvodnje i održavanje njegovog stabilnog i visokog nivoa pretpostavka slobodno tržište.
- (3) Obim prometa i visina cijene koji se postižu na sivom tržištu u velikoj mjeri zavise od sankcija koje država primjenjuje za učesnike prometa na sivom tržištu. Sankcije mogu biti usmjerene i na kupce i na prodavce, ili samo na kupce ili samo na prodavce. Ako država propiše sankcije samo za kupce na sivom tržištu doći će samo do deformisanja krive tražnje dok će kriva ponude ostati nepromjenjena, tako da će nova ravnotežna cijena (E_3) biti viša od propisane, a manja od prvobitne. Obrnuto, ako država bude kažnjavala samo prodavce na sivom tržištu, to će imati za posljedicu zadržavanje istog stepena elastičnosti krive tražnje dok će se elastičnost ponude smanjiti, a ravnotežna opcija (E_4) odlikovaće se najvišom cijenom.
- (4) Razmjere sivog tržišta zavise i od raširenosti korupcije u institucijama države. Ako je mito za opstanak na sivom tržištu manji od dobiti koju donosi poslovanje na tom tržištu, sivo tržište će se širiti.
- (5) Razmjere prometa na sivom tržištu u velikoj mjeri će zavisiti i od elastičnosti tražnje i elastičnosti ponude.
- (6) Administrativno određivanje niske cijene robe ili faktora proizvodnje ima za posljedicu stvaranje sivog tržišta.
- (7) Prethodni model takođe pokazuje da opredjeljenje prodavaca da se pojave na sivom tržištu prvenstveno potiče od želje da se zaštite od pada rentabiliteta poslovanja koji bi izazvao prihvatanje cijene koju je odredila država. Tako, ako bi najniži prosječni

trošak preduzeća bio iznad linije P₁H, pokušaj da se postigne viša cijena na sivom tržištu bio bi od vitalnog interesa za opstanak preduzeća.

(c) Ponuda javnih dobara i usluga

Obim i kvalitet javnih dobara i usluga koje država nudi potrošnjom javnog novca takođe može biti uzročnik veće ili manje sklonosti preduzeća i pojedinaca za djelovanje u sektoru sive ekonomije. Visoke stope poreza, u uslovima male ponude i lošeg kvaliteta javnih dobara i usluga, djelovaće kao dodatni pritisak na postojeći sektor formalne ekonomije da bude motivisan da počne aktivnosti u sivoj ekonomiji. Ako se tome doda da uz mali obim i loš kvalitet javnih dobara i usluga ide i korupcija, odsustvo pravne države i slaba zaštita legalnog poslovanja, put ka širenju sive ekonomije biće otvoren. Činjenica je da oporezivanje samo po sebi podstiče motivaciju poreskih obveznika ka sivoj ekonomiji, ali, upravo zato, vlast mora kombinovati poresko opterećenje, određeni nivo obima i kvaliteta ponuđenih javnih dobara i usluga, te obezbjediti funkcionisanje pravne države. Uspostavljanjem odnosa između ovih parametara, svaka vlast uspostavlja određeni „ekvilibrijum“ formalne i neformalne ekonomije. Istraživanja pokazuju da je manji obim sive ekonomije u zemljama sa nižim poreskim stopama, većim poreskim prihodima, manjim stepenom korupcije i dosljednjom primjenom zakona („dobar ekvilibrijum“). Takođe se zemlje sa visokim poreskim stopama, visokim stepenom korupcije, širokim diskrecionim pravima vlasti i lošim zakonodavstvom susreću sa višom stopom sive ekonomije („loš ekvilibrijum“).¹³ Međutim, svako smanjenje poreskih stopa ne vodi direktno eliminisanju sive ekonomije. Ako se smanje poreske stope, a nivo korupcije ostane visok, sve dok je mito koji se plaća korumpiranim vlastima manji od poreza koji se plaća državi, postoji motivacija za poslovanje u sivoj zoni.

(d) Prenormiranost

Broj propisa, uslovi za njihovo izvršavanje i administrativni troškovi poslovanja u legalnom sektoru često mogu biti motiv za djelovanje u neformalnom sektoru ekonomije i demotivirajući faktor za prelazak iz neformalne u formalnu ekonomiju. Tehnološki, tehnički, ekološki, pravni i administrativni uslovi za registrovanje biznisa, zapošljavanje i samo poslovanje mogu često predstavljati veći trošak za lice koje donosi odluku o uključivanju u ekonomsku aktivnost od rizika otkrivanja neregistrovane djelatnosti u sektoru sive ekonomije. Nerijetko, lica koja su otkrivena da posluju u sektoru sive ekonomije svoju odluku upravo pravdaju činjenicom da ako bi poslovali uz primjenu svih

¹³ Johnson, Simon; Kaufmann, Daniel and Pablo Zoido-Lobaton, **Regulatory discretion and the unofficial economy**, *The American Economic Review*, No 88/2, pp. 387-393 (p. I)

propisa ne bi mogli opstati na tržištu jer bi njihovi prihodi bili manji od troškova. Takođe, istraživanja su potvrdila snažnu vezu između broja propisa i stope sive ekonomije. Tako su Johnson, Kaufmann i Zoido-Lobaton¹⁴ pokazali da u rasponu ranga od 1 – 5, pri čemu 5 označava naveći broj propisa, povećanje ranga za jedan poen ima za posljedicu povećanje učešća sive ekonomije u GDP per capita za 8,1%. Kasnija istraživanja drugih autora, pogotovo na primjeru zemalja u tranziciji, potvrdila su ovu tendenciju. Opšti zaključak na osnovu ovakvih istraživanja je da se povećanjem broja propisa ne može smanjiti obim sive ekonomije. Taj cilj se lakše dostiže dobrom primjenom zakona.

4. Pozitivne i negativne strane sive ekonomije

4.1. Pozitivne strane

Iako se siva ekonomija obično javnosti predstavlja kao negativna pojava, jer zbog njenog postojanja država gubi dio javnih prihoda, ipak neno postojanje, sa aspekta ukupne ekonomskne aktivnosti, nije beskorisno. Prije bi se moglo reći da postojanje sive ekonomije otvara pitanja antagonizma javnih i privatnih interesa, zatim raspodjele i preraspodjele, te politike i ekonomije. Visok stepen sive ekonomije u nekoj zemlji, uvijek će za to činiti odgovornim i građane i vlast. Ne prihvatljivo je objašnjenje u zemlji sa visokim nivoom sive ekonomije po kome su građani skloni sivoj ekonomiji, a vlasti su nemoćne da suzbiju sivu ekonomiju. Plaćanjem javnih prihoda, u demokratski uređenoj zemlji, građani na racionalniji način kupuju javne usluge i plaćaju cijenu upotrebe javnih dobara. Vlasti bi morale da shvate, ako su demokratske, da se plaćanjem javnih prihoda ne plaća danak vlastima, nego se kupuje ono što vlasti treba da "proizvedu" kroz javne institucije. Dakle, sklonost ka sivoj ekonomiji nije samo izraz "pokvarenosti" naroda. Oni koji plaćaju javne prihode očekuju da nešto i dobiju za taj novac. Ako vlasti neracionalno troše novac poreskih obveznika, pri tome nudeći loše i nedovoljne javne usluge i javna dobra, rašće sklonost ka sivoj ekonomiji. Takođe, ako su vlasti neefikasne u rješavanju socijalnih i ekonomskih problema, građani će biti prinuđeni da se bave sivom ekonomijom. Naravno, ako su sankcije za djelovanje u sektoru sive ekonomije niske, te ako su vlasti uz to i korumpirane, siva ekonomija će se širiti u sve sektore, jer ona postaje „isplativiji“ oblik poslovanja od legalne ekonomije. Djelatnost koja se odvija u sektoru sive ekonomije takođe je, najčešće, racionalna ekonomska djelatnost. Dakle, nije riječ o štetnoj, beskorisnoj ili zabranjenoj djelatnosti. Ona je jedino u neformalnom sektoru. Siva ekonomija sa resursima koji se u njoj koriste i rezultatima koje ostvaruje

¹⁴ Johnson, Simon; Kaufmann, Daniel and Pablo Zoido-Lobatón, **Corruption, public finances and the unofficial economy**. Washington, D.C.: The World Bank, Discussion paper, Washington 1998, ovdje navedeno prema: Friedrich Schneider, **Shadow Economies around the World: What do we really know?**, Institut für Angewandte Wirtschaftsforschung, Discussion Paper 16, Tübingen, July 2004, str. 12

sastavni je dio stvarne ekonomiske moći jednog društva. Kao takva, ona ima niz pozitivnih uticaja na ukupnu proizvodnju, ukupnu potrošnju, zaposlenost resursa, razvoj preduzetničke inicijative, razvoj inovacija, socijalnu stabilnost, standard stanovništva, stabilnost tržišta i cijena.

4.2. Negativne strane

Bilo bi pogrešno shvatiti, zbog postojanja pozitivnih strana sive ekonomije, da njene negativne strane i ne postoje, a pogotovo da je nepotrebna akcija u njenom ograničavanju. Siva ekonomija ima katastrofalne dugoročne posljedice po jednu zajednicu. Njen visok nivo ukazuje na nefunkcionisanje sistema u svim dimenzijama: pokazuje se da je postojanje države i njenih institucija nepotrebno, a sistem vrijednosti date zajednice počinje izlaziti izvan okvira koje je dostiglo civilizovano društvo. Dakle, o sivoj ekonomiji možemo govoriti kao o pojavi koja ima pozitivnih strana u korištenju resursa, ublažavanju socijalnih tenzija i vršenju pritiska na vlast da uredi sistem u kome će biti manje sive ekonomije, ali to je, istovremeno, pojava koja svojim dugotrajnim djelovanjem i širenjem uništava sve državne institucije i vrijednosni sistem civilizovanog društva. Siva ekonomija direktno utiče na smanjenje javnih prihoda što ugrožava efikasnost poslovanja javnih institucija, prinuđavajući ih da nude manje i manje kvalitetnih javnih usluga i dobara. Time se smanjuje standard budžetskih korisnika i svih građana. Saglasno tome, siva ekonomija indirektno povećava poresko opterećenje ekonomskih subjekata koji posluju u formalnom sektoru jer se teret javne potrošnje raspoređuje na manji broj poreskih obveznika i na manju poresku osnovicu. Postojanje sive ekonomije utiče na umanjivanje autoriteta vlasti i povjerenja građana u javne institucije. Opstanku sive ekonomije potrebne su korumpirane vlasti, tako da je sektor sive ekonomije najveći i najčešći finansijer korumpiranih elita, a mito koji prima ta elita oblik sivog oporezivanja. Takođe, sama koegzistencija sive sa legalnom ekonomijom povećava poslovnu nedisciplinu, ugrožava pravni poredak zemlje, omogućujući spontano konstituisanje paralelnog sistema u više sfera društvenog života. Raširenost sive ekonomije pogoduje i širenju „crne“ ekonomije, odnosno širenju zabranjenih oblika poslovne aktivnosti i konstituisanju mafije kao svojevrsnog menadžerskog sloja koji upravlja sivom i crnom ekonomijom. Kratkoročno, siva ekonomija može povećati konkurentnost nelegalnog sektora privrede u odnosu na legalni sektor privrede. Dugoročno, siva ekonomija vodi ka neracionalnoj upotrebi resursa. Zbog ilegalnog poslovanja siva ekonomija nema pristup podsticajnim mjerama vlade, razvojnim kreditima, stručnoj pomoći profesionalnih asocijacija, privrednim i trgovinskim komorama i slično, tako da je neefikasna u obezbjeđivanju razvoja, primjeni moderne tehnologije i znanja.

Upravo zbog ovakvih slabosti pridaje se veliki značaj borbi protiv sive ekonomije. Umjeće te borbe sastoji se u izgradnji institucija koje će biti sposobne da građane i preduzeća stimulišu da svoju ekonomsku aktivnost obavljaju u formalnom sektoru. Istinski demokratska vlast koja ima viziju razvoja društva, vlast koja je sposobna da racionalno trošeći javni novac nudi građanima kvalitetne i jeftine javne usluge i dobra, ima šansu da riješi problem sive ekonomije i njen najveći dio prevede u formalni sektor. Vlast koja se odluči da smanji obim sive ekonomije, da bi bila autoritativna u tom nastojanju, prvo mora poći od sebe i provjeriti: koliko je demokratska; ima li viziju razvoja društva i institucija; da li je spremna i dovoljno časna da racionalno troši javni novac; nudi li kvalitetne i jeftine javne usluge i dobra...? Bez toga, borba protiv sive ekonomije može biti doživljena kao nasilje, a postojeća siva ekonomija se može transformisati u druge pojavnne oblike i još većim intenzitetom nagrizati osnove društva. Država mora ukloniti svoje barijere prelaska te djelatnosti iz neformalnog u formalni sektor. Vlasti treba da stimulišu građane i preduzeća da više posluju u formalnom sektoru ekonomije, te na taj način koriste niz prednosti po ekonomski sistem koji ne postoji u sektoru sive ekonomije. Tek tada vlasti stiču pravo da primjenjuju sankcije za dalje zadržavanje te djelatnosti u sivom sektoru. U protivnom, ako država primjeni sankcije i zadrži teške uslove privređivanja u formalnom sektoru privrede, posljedica će biti gušenje razvoja mnogih djelatnosti.

5. Metodi procjene sive ekonomije

5.1. Izbor metoda procjene sive ekonomije

Moderni način primjene sistema nacionalnih računa (SNA)¹⁵ u iskazivanju makroekonomskih agregata sve više se udaljava od tradicionalnog oblika sabiranja podataka o registrovanim ekonomskim aktivnostima i orjeniše se na primjenu različitih metoda obuhvatanja neregistrovane ekonomске aktivnosti u cilju sveobuhvatnog iskazivanja makroekonomskih agregata jedne zemlje za određeni vremenski period. Ovakvim pristupom, te svakodnevnim usavršavanjem metoda procjene, iskazani makroekonomski agregati¹⁶ sve više su utemeljeni na osnovu stvarne, a ne samo formalno registrovane aktivnosti. Na ovaj način ostvaruje se osnovni cilj SNA: uspostavljanje integrisanog, međunarodno potpuno

¹⁵ Prve standarde za upoređivo iskazivanje nacionalnih računa (**A Standardised System of National Accounts**) usvojila je 1952. godine Organizacija za evropsku ekonomsku saradnju (OEEC). Ujedinjene nacije su objavile Sistem nacionalnih računa 1953. godine (*A System of National Accounts and Supporting Tables, Studies in Methods, Series F No 2 Rev. 1, New York*). OEEC je izvršio manje promjene u Sistemu nacionalnih računa (SNA) 1958. godine (*A Standardised System of National Accounts, 1958 Edition*). Značajnije promjene u Sistemu nacionalnih računa izvršene su 1968., 1993. i 2008. godine. Navedeno prema: **System National Accounts 2008**, Pre-edited version of Volume 1, CEC, IMF, OECD, UN and WB, page xxxi

¹⁶ Prema SNA postoje dvije vrste agregata: (1) **agregati koji predstavljaju neposredne transakcije u sistemu** (proizvodnja dobara, proizvodnja usluga, ostvarena finalna potrošnja, ukupne investicije u fiksni kapital, plaćanje zaposlenih i slično) i (2) **agregati koji predstavljaju poravnavajuće iznose računa** (društveni bruto proizvod, nacionalni dohodak, štednja, saldo tekućeg računa inostranstva i slično).

uporedivog sistema računa svih značajnijih ekonomskih aktivnosti. Time se postepeno mijenja i odnos prema sivoj ekonomiji, mijenjaju i prilagođavaju metode njene procjene.¹⁷

Iako se siva ekonomija istražuje već relativno dugo, još uvijek nije uspostavljena unificirana metodologija njenog praćenja, obuhvatanja i procjene. U osnovi postoje tri grupe metoda procjene sive ekonomije: (1) **direktni metodi** koji se provode putem ankete na mikroekonomskom nivou (pojedinac, domaćinstvo, preduzeće) u određenom trenutku. (2) **indirektni metodi** koji se provode na osnovu dostupnih makroekonomskih pokazatelja i (3) **statistički metodi** koji uz pomoć statističkih alata sivu ekonomiju procjenjuju kao „skrivenu“ varijablu.¹⁸ Neki autori sve metode procjene sive ekonomije razvrstavaju na naučne i ostale metode, svrstavajući navedene grupe metoda u naučne metode, a u ostale metode uključuju i pristup Eurostata.¹⁹

Direktne metode procjene sive ekonomije imaju niz prednosti u odnosu na sve ostale metode. Putem ankete od ispitanika se mogu dobiti različiti odgovori koji omogućuju analizu različitih aspekata sive ekonomije. Kvalitet procjene sive ekonomije putem direktnih metoda u velikoj mjeri zavisi od reprezentativnosti anketiranog uzorka i od stepena zastupljenosti sistematskih grešaka koje nastaju zbog neiskrenih odgovora i prikrivanja intenziteta uključenosti u sivu ekonomiju. Ako se tome doda da su takva istraživanja skupa, da zahtjevaju angažovanje istraživačkih timova, terenski rad i kontakt sa velikim brojem ljudi, postaje jasnije zbog čega se ovi metodi ne koriste često.

Indirektni metodi su jeftiniji u odnosu na direktne metode. Takođe, do procjene sive ekonomije dolazi se u mnogo kraćem vremenu. Međutim, njihova mana je što je teško odabrati indirektni metod koji autentično opisuje stvarno stanje u jednoj ekonomiji. Procjena se uglavnom vrši na osnovu podataka koji su već raspoloživi i sve „slabosti“ tih podataka prenose se i na rezultate procjene. Na osnovu raspoloživih podataka najčešće je moguće izvršiti samo globalnu procjenu ukupnog obima sive ekonomije, te na osnovu dobijenih rezultata procjeniti njen uticaj na veličinu društvenog proizvoda, budžetskih prihoda i poresko opterećenje.

Zbog prednosti i nedostataka direktnih i indirektnih metoda, često se, kada raspoloživi resursi to dozvoljavaju, primjenjuju kombinovani metodi procjene sive ekonomije. Ovi metodi koriste prednosti direktnih i indirektnih metoda.

Od 2004. godine statističke institucije Bosne i Hercegovine (Agencija za statistiku BiH,

¹⁷ Obračun bruto domaćeg proizvoda u BiH zasniva se na System of National Accounts SNA, 1993. i European System of Accounts – ESA, 1995.

¹⁸ Friedrich Schneider, **The Shadow Economy in Germany: A Blessing or a Curse for the Official Economy?, Economic Analysis & Policy**, Vol. 38. No. 1, March 2008, p. 91.

¹⁹ Željko Lovrinčević, Davor Mikulić i Biserka Nikšić Paulić, **Procjena veličine neslužbenog gospodarstva u Republici Hrvatskoj u razdoblju 1998-1999**, Ekonomski pregled, 53 (1-2) 3-48, Zagreb, 2002, str. 4.

Republički zavod za statistiku RS i Federalni zavod za statistiku FBiH) uključene su u Projekat procjene nepokrivenе ekonomije koji je podržan od strane EUROSTAT-a i OECD-a.²⁰ BiH se uključila u drugu fazu projekta mjerenja neobuhvaćene ekonomije u izračunavanju društvenog proizvoda (Tabular approach). Prva faza projekta 1998-2000. godine imala je slijedeću strukturu:

- T1: Nezabilježeno zbog statističkih razloga (neodaziv),
- T2: Nezabilježeno zbog statističkih razloga (neazurni registri),
- T3: Nezabilježeno zbog statističkih razloga (subjekti nisu registrovani),
- T4: Nezabilježeno zbog ekonomskih razloga (podizvještavanje),
- T5: Nezabilježeno zbog ekonomskih razloga (subjekti nisu registrovani).
- T6: Neformalni sektor (neregistrovani subjekti, podizvještavanje).
- T7: Nelegalne aktivnosti.
- T8: Ostali oblici neobuhvaćanja BDP.

Ovakva klasifikacija neobuhvaćene ekonomije nije bila obavezna jer je zemljama ostavljena mogućnost da je prilagode prema vlastitim ekonomskim i pravnim uslovima.

Druga faza projekta Tabular approach (2002-2003) uključuje sedam tipova neobuhvatanja:²¹

N1 - Proizvođači namjerno izbjegavaju registraciju (preduzetnici koji pripadaju sektoru domaćinstva, izbjegavaju registraciju zbog plaćanja obaveza i zadržavanja socijalnih pogodnosti);

N2 - Ilegalne aktivnosti (djelatnost neregistrovana zbog zabrane obavljanja: promet droge, prodaja kradene robe, krijumčarenje ljudi, prostitucija...);

N3 - Neregistrovane aktivnosti domaćinstva (neregistrovana djelatnost zbog naturalne proizvodnje ili nepostojanja obaveze registrovanja takve djelatnosti u okviru domaćinstva);

N4 - Neobuhvat (registrovana pravna lica, ali su njihovi izvještaji koji se uključuju u obračun društvenog proizvoda manjkavi);

N5 - Registrovani preduzetnici koji nisu u obuhvatu (registrovani preduzetnici ali su njihovi izvještaji nedostupni ili manjkavi)

²⁰ Autor se zahvaljuje statističkim institucijama BiH koje su pokazale interesovanje za ovo istraživanje i stavile na raspolaganje podatke kojima raspolažu. Posebnu zahvalnost za ljubaznost i profesionalnost autor duguje Dijani Mlikota, pomoćniku direktora Agencije za statistiku BiH i Radmili Čičković, direktoru Republičkog zavoda za statistiku RS.

²¹ **Eurostat Tabular Approach**, United Nations Economic Commission for Europe Statistical Division, UNECE, Baku, 24-26 September 2008, p. 1

N6 - Namjerno podizvještavanje (namjerno prikazivanje prihoda manjim, a rashoda većim u cilju izbjegavanja plaćanja poreza na dohodak, doprinosa za osiguranje, PDV, zatim prikrivanje isplata u kešu, prikrivanje sekundarnih djelatnosti, PDV prevare i slično) i

N7 - Druge statističke greške (sve ono što bi trebalo da uđe u obračun društvenog proizvoda, a nije obuhvaćeno od N1 do N6).

Statističke institucije BiH koriste prethodnu strukturu (N1 – N7) za uključivanje u izračunavanje društvenog proizvoda neobuhvaćene ekonomije. Pri tome se procjenjena neobuhvaćena ekonomija smatra integralnim dijelom bruto društvenog proizvoda i ne iskazuje se kao posebna komponenta. Treba imati na umu da Eurostatov model uključivanja sive ekonomije obuhvata samo donju (najnižu) granicu sive ekonomije,²² tako da, pogotovo u neuređenim zemljama i zemljama sa raširenom korupcijom, najveći dio sive ekonomije može ostati neobuhvaćen.

Statističke institucije BiH u izračunavanje društvenog proizvoda uključuju: neregistrovanu djelatnost sektora stanovništva koja prema važećim propisima podliježe registraciji; nerigistruvanu djelatnost domaćinstava koja nema obavezu registrovanja u smislu posebne djelatnosti (zakupnine, studentski rad, autorski honorari, rad po ugovoru, ribarenje za vlastite potrebe); inputiranu aktivnost pravnih lica koji formalno nisu podnijeli izvještaje, a postoje kao aktivni subjekti u važećim registrima; inputiranu aktivnost samostalnih preduzetnika koji nisu u obuhvatu izvještavanja za obračun društvenog bruto proizvoda; korekcije namjernog podizvještavanja o poslovanju i druge statističke greške u izvještavanju. Ilegalne aktivnosti se djelimično procjenjuju ali se ne uključuju u obračun. Ovim pristupom, statističke institucije BiH otklonile su niz grešaka u izvještavanju pri obračunu društvenog proizvoda, poboljšale kvalitet podataka o nacionalnim računima i povećale kompatibilnost statističkih izvještaja. Time je i dio društvenog proizvoda koji je ranije, zbog statističkih grešaka i grešaka u izvještavanju, bio u sferi sive ekonomije sasvim opravdano prikazan u formalnom sektoru. Međutim, time problem sive ekonomije u BiH nije riješen: ona nije u cjelini obuhvaćena, razlozi njenog postojanja nisu uklonjeni niti je ona prevedena u formalnu ekonomiju. Statističke institucije mogu samo usavršavati metode obuhvata djelatnosti u neformalnoj zoni i procjenu njihovog obima uključivati u društveni proizvod. One nemaju moć da uklone motive ljudi da posluju u sivoj zoni niti prinudu za eliminisanje sive ekonomije. Isto tako, statističke institucije sagledavaju statističku stranu sive ekonomije, koristeći pri tome

²² Više o tome u: Lovrinčević, Željko, Marić, Zdravko i Mikulić, Davor (2006), **Maastrichtski kriteriji i uključivanje sive ekonomije – slučaj Hrvatske**, Privredna kretanja i ekonomска politika 106/06, Zagreb, str. 61.

raspoložive statističke metode u datim uslovima. Siva ekonomija je paralelni sistem formalnoj ekonomiji i ima svoje implikacije u svim sferama društva. Često formalni sektor ekonomije, koji je registrovan i obuhvaćen izvještavanjem, dio svoje aktivnosti obavlja u sivoj zoni i koristi usluge subjekata iz sive zone. Eliminacija podizvještavanja u ovim slučajevima nije potpuno efikasna. Statističke institucije su nemoćne da u cjelini obuhvate taj dio sive aktivnosti. Isto tako, ankete usmjerene na otkrivanje obima i strukture aktivnosti u sivoj zoni nisu potpuno pouzdane, jer veliki broj ljudi koji djeluje u sivoj zoni, pogotovo ako je to djelovanje povezano sa korupcijom i kriminalnom, ne žele o tome da govore ni anonimno. Zbog svega toga, ima smisla sivu ekonomiju procjenjivati i drugim metodama, te poređenjem rezultata i eliminacijom slabosti primjenjenih metoda težiti objektivizovanju procjene o sivoj ekonomiji.

U ovoj studiji, zbog niza praktičnih razloga²³, biće primjenjen indirektni metod procjene sive ekonomije na osnovu ponude na tržištu rada. Pri tome, metod će biti modifikovan djelimičnom primjenom podataka iz ankete o radnoj snazi koju su provele statističke institucije, te izuzimanjem već obuhvaćenog dijela sive ekonomije u društvenom proizvodu.

U BiH je krajem 2008. godine bilo zaposleno oko 700 hiljada ljudi. Anketa o radnoj snazi statističkih institucija u BiH pokazuje da bi taj broj realno mogao biti oko 900 hiljada.²⁴ Istovremeno, formalno je bilo registrovano više od 480 hiljada nezaposlenih, a prema Anketi oko 270 hiljada. I druga istraživanja pokazuju da je tržište rada u BiH vrlo značajan indikator obima i strukture sive ekonomije u BiH. Na primjer, prema Panel anketi domaćinstava, u 2003. godini 30% domaćinstava u BiH nije imalo nijednog člana stalno zaposlenog.²⁵ Isto tako, sindikati i različite nevladine organizacije permanentno upozoravaju javnost da većina zaposlenih u BiH službeno prima platu manju od vrijednosti potrošačke korpe. Na drugoj strani, na ulicama gradova vlada zagušenost u saobraćaju, broj automobila u poslijeratnom periodu u većini gradova je utrostručen, veliki trgovački centri, kao simboli potrošnje, šire se po čitavoj BiH, uvoz je višestruko veći od izvoza... Očigledno je realni život u BiH u velikom raskoraku sa službenim statističkim podacima. Taj raskorak ukazuje na relativno visok značaj sive ekonomije u očuvanju postojećeg nivoa socijalno-ekonomske stabilnosti.

5.2. Metod ponude na tržištu rada

²³ Direktne, detaljne i sveobuhvatne metode procjene sive ekonomije podrazumjevaju angažovanje obimnih resursa. Autoru su dostupni samo javno publikovani podaci statističkih institucija u BiH.

²⁴ Anketa o radnoj snazi za 2008. godinu (Agencija za statistiku BiH, TB 10), str. 36

Anketna istraživanja u nizu zemalja pokazala su da je stopa odnosa aktivnog i ukupnog stanovništva veća od zvanične stope do koje se dolazi na osnovu službenih statističkih podataka. Stopa neaktivnosti u BiH za 2008. godinu iznosila je 56,1%.²⁶ Na osnovu anketnih istraživanja o radnoj snazi dobije se niža stopa nezaposlenosti. Na osnovu ovih razlika može se zaključiti da siva ekonomija ostavlja tragove na tržištu rada koji se ogledaju u niskim stopama participacije i u visokim stopama nezaposlenosti. Na osnovu ovih indikatora i pretpostavke o produktivnosti rada može se dobiti približan okvir o razmjerama sive ekonomije. Stope participacije se mogu korigovati sa visokim stepenom pouzdanosti kroz anketu o radnoj snazi. Međutim, pretpostavku o produktivnosti rada u sektoru formalne i sektoru sive ekonomije teško je pouzdano provjeriti, što dobrim dijelom umanjuje pouzdanost ovog metoda procjene.

Primjenom metoda ponude na tržištu rada, u ovoj studiji ukupni obim sive ekonomije (Ge) izrazićemo kao proizvod dijela društvenog bruto proizvoda koji stvaraju zaposleni u sektoru sive ekonomije i koeficijenta procjenjene produktivnosti rada (ε) u sektoru sive ekonomije:

$$(1) \quad Ge = \left(\frac{Zs}{Za} GDP \right) \varepsilon ,$$

pri čemu je Zs - procjenjeni broj zaposlenih u sektoru sive ekonomije sveden na puno radno vrijeme; Za - ukupan broj zaposlenih dobijen na osnovu ankete o radnoj snazi koju su provele statističke institucije, takođe sveden na puno radno vrijeme i GDP-bruto društveni proizvod iz službenih izvještaja statističkih institucija.

Pri procjeni ukupnog broja zaposlenih u sektoru sive ekonomije pošlo se od pretpostavke da su nezaposleni, zatim zaposleni sa niskim primanjima, studenti, penzioneri sa niskim primanjima i srednjoškolci potencijalno najznačajnije grupe iz kojih se generiše ponuda rada na sivom tržištu. Najveći dio navedenih kategorija ima na raspolaganju mjesecni budžet iz regularnih izvora koji je manji od vrijednosti potrošačke korpe i od prosječne neto plate u BiH. Preko 60% zaposlenih prima neto platu koja je ispod prosječne plate, a preko 90% penzionera, studenata i srednjoškolaca raspolaže mjesечно manjim regularnim budžetom od prosječne plate. U takvim okolnostima, siva ekonomija postaje logično objašnjenje socijalne održivosti tih kategorija stanovništva.

Ukupan broj zaposlenih u sektoru sive ekonomije (Zs) utvrđen je kao zbir službeno nezaposlenih lica koja su angažovana u sektoru sive ekonomije (Nz_s); zaposlenih u

²⁵ Radne i socijalne politike u BiH: Razvoj politika djelovanja i mjera ublažavanja negativnih uticaja privatizacije, Panel anketa domaćinstava, DFID, 2005, str. 4.

²⁶ Prema Anketi o radnoj snazi za 2008. godinu (Agencija za statistiku BiH, TB 10), stopa aktivnosti u BiH je iznosila 43,9%, u Federaciji BiH 42,7%, u RS 47% i u Brčkom 36,8%).

sektoru formalne ekonomije koji dio prihoda ostvaruju metodama sive ekonomije ili dopunskim radom u sivom sektoru ekonomije (Zp_s); broja redovnih studenata koji rade u sektoru sive ekonomije (St_s); broja srednjoškolaca koji rade u sektoru sive ekonomije (Sr_s) i broja penzionera angažovanih u sektoru sive ekonomije (Pn_s), tj:²⁷

$$(2) \quad Zs = Nz_s + Zp_s + St_s + Sr_s + Pn_s = \alpha Nz + \beta Zp + \gamma St + \delta Sr + \omega Pn$$

Broj neregularno zaposlenih iz svake navedene kategorije utvrđen je korigovanjem ukupnog broja sa procjenjenom stopom participacije u sivoj ekonomiji. Tako u gornjem izrazu primjenjene stope imaju slijedeće značenje:

- α - stopa uključenosti nezaposlenih u sivu ekonomiju,
- β - stopa uključenosti zaposlenih u sivu ekonomiju,
- γ - stopa uključenosti studenata u sivu ekonomiju,
- δ - stopa uključenosti srednjoškolaca u sivu ekonomiju i
- ω - stopa uključenosti penzionera u sivu ekonomiju.

Izračunavanje zaposlenosti u neformalnoj sferi za pojedine grupe izvršeno je na slijedeći način:

$$(3) \quad Nz_s = \alpha Nz = \left[\frac{\% Nz_t}{\% Nz_{t-1}} (1 - 0,4) \right] Nz \text{ ili za RS}$$

$$(4) \quad Nz_s = \alpha Nz = \left[\frac{\% Nz_t}{\% Nz_{t-1}} (1 - 0,35) \right] Nz$$

Vrijednost stope α utvrđena je kao proizvod promjene stope zaposlenosti i procjenjenog obima angažovanja službeno nezaposlenih lica u sektoru sive ekonomije.

Kod utvrđivanja broja zaposlenih angažovanih u sektoru sive ekonomije pošlo se od pretpostavke da je u prosjeku svaki 20-ti angažovan u sektoru sive ekonomije ($\beta = 0,05$). Ova pretpostavka ne obuhvata samo angažovanje zaposlenih na dopunskim poslovima u sektoru sive ekonomije, nego i primanje dijela dohotka u formalnom sektoru kroz formu sive ekonomije (isplate dijela plate u kešu bez plaćanja poreza i doprinosa):

$$(5) \quad Zp_s = \beta Zp = 0.05 Zp$$

Broj redovnih studenata angažovanih u sivoj ekonomiji utvrđen je na osnovu obrasca:

$$(6) \quad St_s = \gamma St = 0.033 St$$

²⁷ Ovdje je riječ o procjeni angažovanja cjelokupne grupe svođenjem na puno radno vrijeme, što znači da se različita dužina trajanja angažovanja u sivoj ekonomiji pojedinaca pripadnika iste grupe posmatra homogeno, odnosno iskazuje kao broj pojedinaca na bazi punog radnog vremena, tako da stvarni broj lica koja su tokom određenog perioda uzela učešće u sivoj ekonomiji može biti veći.

pod pretpostavkom da je u prosjeku svaki 30-ti student nagažovan u sektoru sive ekonomije ($\gamma = 0,033$). Na sličan način utvrđen je i broj srednjoškolaca angažovanih u neformalnom sektoru privrede, ali uz pretpostavku da je svaki 100-ti srednjoškolac radio u sektoru sive ekonomije ($\delta = 0,01$):

$$(7) \quad Sr_s = \delta Sr = 0.01 Sr$$

Broj penzionera angažovanih u sivoj ekonomiji utvrđen je pod pretpostavkom da svaki 40-ti pensioner ostvaruje puno radno vrijeme u neregistrovanoj ekonomiji ($\omega = 0,025$):

$$(8) \quad Pn_s = \omega Pn = 0.025 Pn$$

Na osnovu uvrštavanja relacija od (3) do (8) u (2) dobijen je obrazac za izračunavanje ukupnog broja angažovanih lica u sektoru sive ekonomije:

$$(9) \quad Zs = \left[\frac{\% Nz_t}{\% Nz_{t-1}} (1 - 0,4) \right] Nz + 0,05 Zp + 0,033 St + 0,01 Sr + 0,025 Pn$$

U modelu se pošlo od pretpostavke da je produktivnost rada u sektoru sive ekonomije niža za 20% nego u sektoru regularne ekonomije. Za ovu pretpostavku teško je naći ubjedljive dokaze. Polazi se od pretpostavke da je proteklih godina kroz reforme poreskog sistema i poreskih institucija došlo do povećanja rizika poslovanja na sivom tržištu. Isto tako, učesnicima na sivom tržištu nije dostupan sistem državnih podsticaja, krediti za razvoj i niz drugih pogodnosti koje daju državne institucije i asocijacije, te se u ovoj sferi često primjenjuje manje produktivna tehnologija i angažuju manje sposobni radnici. Pretpostavilo se da na sivom tržištu postoje određeni troškovi skrivanja kojima nisu izloženi učesnici regularne ekonomije.

Model polazi od pretpostavke da između visoke stope neaktivnosti radno sposobnog stanovništva i angažovanja u sektoru sive ekonomije postoji visoka stopa korelacije. Ovu pretpostavku pojačava činjenica da i oni koji su angažovani u regularnoj ekonomiji i oni koji su korisnici javnih fondova najčešće ne ostvaruju prihode dovoljne za normalnu egzistenciju prosječne porodice. Naravno, model je orijentisan na procjenu, a ne na egzaktno utvrđivanje veličine sive ekonomije, tako da tu činjenicu treba imati na umu pri korišćenju njegovih rezultata. Siva ekonomija po prirodi je takva da se ne može egzaktно utvrditi.

6. Procjena obima sive ekonomije u BiH u 2008. godini

6.1. Pojavni oblici sive ekonomije u BiH

U BiH su registrovani vrlo različiti oblici sive ekonomije. Navećemo neke najraširenije i socijalno-ekonomski najznačajnije oblike sive ekonomije, koje su registrovali različiti kontrolni organi, ali koje su potvrđili i neposredni učesnici djelatnosti u sivoj zoni kao vlastito iskustvo:²⁸

a) Oblast prometa robe i usluga

1. nelegalan uvoz robe i usluga,
2. stavljanje u promet neevidentirane domaće i inostrane robe,
3. stavljanje u promet robe čija je evidentirana nabavna cijena višestruko manja od proizvođačke i tržišne cijene,
4. stavljanje u promet robe bez dokazanog porijekla,
5. stavljanje u promet robe bez dokaza o plaćenoj carini, akcizi ili porezu,
6. višestruka dokumentacija za istu robu na različitim mjestima i u različitim fazama prometa;
7. fiktivni tranzit robe kroz BiH;
8. prodaja robe na teritoriji jednog entiteta za koju su akciza, carina i PDV plaćeni na teritoriji drugog entiteta;
9. neažurno i nepotpuno vođenje poslovnih knjiga i netačno izvještavanje o ostvarenom prometu,
10. neovlašćeno obavljanje prometa robe i usluga (neregistrovani promet),
11. komisiona prodaja robe bez odgovarajuće evidencije,
12. promet robe preko neovlašćenih institucija, najčešće bez plaćanja poreza (npr. sindikati u preduzećima),
13. prodaja robe bez dokazanog kvaliteta i ispravnosti,
14. neizvršavanje obaveza iz ugovora o prometu,
15. budžetsko neregistrovanje prihoda državnih institucija,
16. naturalni oblici razmjene bez registrovanja kupo-prodajnih transakcija,
17. izbjegavanje plaćanja obaveza putem fiktivnih ugovora i fiktivnih isporuka roba nepostojećim firmama u Federaciju BiH,
18. prikrivanje dobiti putem transfernih cijena,

²⁸ U cilju registrovanja nekih oblika sive ekonomije autor je obavio brojne razgovore sa ljudima iz različitih institucija kao i sa ljudima koji su neposredno angažovani u sivoj ekonomiji. Svima im se zahvaljujem na saradnji.

19. nabavka robe po nižim carinskim i poreskim tarifama, a stavljanje u promet po cijeni robe za koju su propisane više tarife,
20. promet roba široke potrošnje industrijskog porijekla u prodavnicama registrovanim kao "kućna radinost".

b) Oblast platnog prometa

1. stvaranje nelegalnog tržišta novca van poslovnih računa učesnika platnog prometa (novac od dnevnog pazara, prometa robe na crno ...),
2. međusobno plaćanje obaveza u "kešu" bez dokumentacije predviđene zakonima,
3. uplata na vlastiti račun po "ovlaštenju" firme kojoj je "izvršena" fiktivna isporuka robe,
4. isplata plata u gotovini koja ne potiče sa računa,
5. uslovljavanje prodaje robe gotovinskim plaćanjem unaprijed,
6. prodaja za gotovinu bez evidentiranja i plaćanja poreza,
7. nekontrolisana i neregistrovana plaćanja u stranom novcu u zemlji i preko granice od strane domaćih lica,
8. povlačenje gotovog novca iz platnog prometa i obavljanje gotovinskih plaćanja na sivom tržištu.

c) Oblast kreditno-monetarnog sistema i bankarskog poslovanja

1. neregistrovano unošenje i iznošenje inostranog novca,
2. formiranje sivog tržišta deviza,
3. davanje kredita uz skrivenu cijenu (posebne naknade, garancije...),
4. kreditiranje mimo bankarskog sistema (zelenašenje).

d) Tržište rada i radni odnosi

1. zapošljavanje radnika "na crno",
2. izbjegavanje penzionisanja radnika koji su ispunili zakonske uslove,
3. fiktivno vođenje većeg broja zaposlenih zbog povlačenja većih prinadležnosti iz fondova i budžeta,
4. fiktivno vođenje velikog broja sezonskih radnika zbog izbjegavanja plaćanja obaveza "mimo sezone",
5. postojanje dvojnog sistema plata: niže plate u knjigama zbog izbjegavanja plaćanja obaveza i isplata neevidentiranog dijela plate u gotovini,

6. korupcija u institucijama za evidentiranje prijava o zapošljavanju radnika: prijava predana ali "zbog zauzetosti" nije provedena.

e) *Oblast građevinarstva, stambeno-komunalna djelatnost i promet nekretnina*

1. bespravna gradnja,
2. prisvajanje zajedničkih prostorija u stambenim zgradama i njihova dogradnja za vlastite potrebe mimo zakonskih propisa,
3. špekulacije prilikom prometa nekretnina (prikrivanje kapitalne dobiti),
4. izdavanje stambenog i poslovног prostora bez prijavljavanja prihoda,
5. prisvajanje napuštene imovine lica koja su u izbjeglištvu zbog rata,
6. prisvajanje imovine preduzeća iz drugih bivših jugoslovenskih republika poslije raspada SFRJ.

f) Ostalo

1. različiti oblici sponzorisanja sportskih društava, političkih stranaka, vjerskih zajednica i slično od strane poreskih obveznika koji nisu predviđeni propisima,
2. neodgovarajuće deklarisanje prihoda, odnosno podvođenje pod niži porez,
3. fiktivno iskazivanje većih troškova s ciljem izbjegavanja plaćanja poreza na dobit,
4. nepotpuno i nerealno obuhvatanje prihoda od poljoprivrede,
5. korišćenje državnih sredstava u privatnom privređivanju i potrošnji (oprema, materijal, automobili, telefon, telefaks...),
6. korišćenje radnog vremena u preduzećima i institucijama za vlastito privređivanje,
7. nekontrolisana sječa državnih šuma,
8. neregistrovano širenje i promjena djelatnosti preduzeća,
9. samoinicijativna naplata cijene usluga javnih institucija za koje je država predvidjela da su besplatne,
10. niska osnovica paušalnog oporezivanja,
11. aktivnosti u tzv. „crnoj ekonomiji“ (prostitucija, trgovina oružjem, trgovina drogom, trgovina ljudima...).

6.2. Procjenjeni obim sive ekonomije u BiH u 2008. godini

Više autora se do sada bavilo sivom ekonomijom u BiH, primjenjujući različite metode procjene. Iako pri tome nije postignuta opšta saglasnost u izboru metoda procjene i dobijenih rezultata, sve procjene ukazuju na relativno visok stepen učešća sive ekonomije u službeno verifikovanom bruto društvenom proizvodu. Istraživanja u kojima

je autor učestvovao do sada su bila ograničena samo na Republiku Srpsku. Istraživanje iz 1997. godine²⁹ pokazalo je da je siva ekonomija 1996. godine učestvovala sa 56,3% u bruto društvenom proizvodu RS, a istraživanje za 2000. godinu da se nivo sive ekonomije smanjio na 51,2%.³⁰ Važno je imati na umu da bruto društveni proizvod za 1996. i 2000. godinu za RS nije bio iskazan po sistemu nacionalnih računa, što je imalo za posljedicu povećanje relativnog učešća sive ekonomije. Prvo sveobuhvatno istraživanje sive ekonomije za BiH izvršeno je 2004. godine za period od 2001-2003. godine. Istraživači Roberto Dell' Ano i Marje Piirisild³¹ utvrdili su da je ukupna neosmatrana ekonomija (NOE) u 2001. godini iznosila 57,74%, 2002. godine 55,92% i 2003. godine 52,60% bruto društvenog proizvoda BiH.

Od vremena prvih istraživanja sive ekonomije, BiH je prošla naporan put ekonomskih reformi, uspostavljanja pravne države i transparentnosti u radu. Iako je BiH još uvijek daleko od efikasne države, provedene reforme dale su rezultate u redukovaju obima sive ekonomije. Značajan doprinos tome dao je ekonomski razvoj zemlje, uvođenje PDV-a, reforma direktnih poreza, reforma funkcionalisanja entitetskih poreskih uprava, uspostavljanje revizije javnog sektora, provođenje Zakona o javnim nabavkama i Zakona o slobodi pristupa informacijama.

Primjenom prethodno objašnjjenog metoda procjene, dobijeno je da je u 2008. godini ukupna siva ekonomija u BiH iznosila 26,52% statistički verifikovanog bruto društvenog proizvoda ili 6,56 milijardi maraka (Tabela 1). Ovo je iznos, ako je data procjena prihvatljiva, koji je tokom 2008. godine ukupno bio dostupan privredi i stanovništvu BiH a nije bio registrovan od strane statističkih i drugih institucija. Ovaj iznos ima velike implikacije po funkcionalisanje cijelog društva. Iz njega nisu plaćeni odgovarajući porezi i doprinosi zbog čega je prosječno poresko opterećenje registrovanih poreskih obveznika bilo veće od potencijalno mogućeg opterećenja. U FBiH stopa je iznosila 29,67%, u RS 20,52% i u Brčkom 29,22%. Na relativno nižu stopu sive ekonomije u RS uticalo je povećanje zaposlenosti, rast prosječnih plata i brži rast društvenog bruto proizvoda. Takođe, Panel anketa domaćinstava pokazala je da je (a) „veća vjerovatnoća kod osoba koje žive u RS nego kod osoba koje žive u FBiH da su poduzetnici, da obavljaju sezonski rad, da imaju ugovore na određeno vrijeme ili da rade u porodičnom poslu“ i (b) da

²⁹ Rajko Tomaš (edit.), **Gray Economy in the Republic of the Srpska**, UNDP, 1997.

³⁰ R. Tomaš i G. Božović, **Obim, struktura i metodi eliminacije sive ekonomije u Republici Srpskoj**, Ekonomski fakultet Banja Luka, 2001.

³¹ Roberto Dell'Anno and Marje Piirisild, „**Estimate of Non-Observed Economy in B&H**“, Financial Services Volunteer Corps, 2004. Autori su ukupnu neosmatranu ekonomiju (NOE) iskazali kao zbir relativnih učešća u bruto društvenom proizvodu ilegalne aktivnosti, sive ekonomije i statističkih odstupanja.

„postoji veća vjerovatnoća kod domaćinstava u RS nego kod domaćinstava u FBiH da imaju dvije ili više zaposlenih osoba u domaćinstvu“.³²

Tabela 1. Procjenjeni obim sive ekonomije u BiH za 2008. godinu

	Procjenjena siva ekonomija u milionima KM	% učešća entiteta i Brčkog u GDP BiH	% učešća u ukupnoj sivoj ekonomiji BiH	% učešća sive ekonomije u GDP
FBiH	4645,01	63,35	70,86	29,67
RS	1737,62	34,26	26,51	20,52
Brčko	172,69	2,39	2,63	29,22
Ukupno BiH	6555,32	100,00	100,00	26,52

Statističke institucije BiH utvrdile su ukupni bruto domaći proizvod u iznosu od 24,716,589 hiljada maraka. U ovaj iznos uključeno je 1,128,851 hiljada maraka inputirane rente ili 4,57% i 1,342,030 hiljada maraka neosmatrane ekonomije (NOE) ili 5,43%, odnosno 6,46% od ukupne bruto dodate vrijednosti.³³ Primjenjeni metod procjene obuhvata ova dva iznosa. Dakle, ukupno neverifikovana siva ekonomija iznosi **4,084,439** hiljada maraka (4 milijarde maraka) ili **16,53%** iskazanog bruto društvenog proizvoda (tabela 2).

Tabela 2. Registrovana i neregistrovana siva ekonomija u BiH za 2008. godinu³⁴

- u milonima KM

	GDP 2008. u milionima KM	Siva ekonomija u milionima KM	Registrovani dio sive ekonomije	Neregistrovani dio sive ekonomije
FBiH	15657	4645,01	1751	2894
RS	8468	1737,62	655	1083
Brčko	591	172,69	65	108
Ukupno BiH	24716	6555,32	2471	4084

³² Radne i socijalne politike u BiH: Razvoj politika djelovanja i mjera ublažavanja negativnih uticaja privatizacije, Panel anketa domaćinstava, DFID, 2005, str. 4.

³³ Bruto domaći proizvod za Bosnu i Hercegovinu 2008, Saopštenje Agencije za statistiku BiH, broj 1, Sarajevo, 17.07.2009. Bruto domaći proizvod se izračunava kao zbir bruto dodate vrijednosti i razlike ukupnih poreza i datih subvencija za proizvodnju.

³⁴ Iznos registrovane i neregistrovane sive ekonomije utvrđen je korišćenjem stope učešća entiteta i Brčkog u ukupno procjenjenoj sivoj ekonomiji. Autoru nisu bili dostupni podaci o NOE za entitete i Brčko, tako da su moguća odstupanja ovdje prikazanih podataka o registrovanoj ekonomiji od podataka kojima raspolažu statističke institucije.

6.3. Efekti procjenjenog obima sive ekonomije

Siva ekonomija obezbjeđuje rast prihoda privrede i stanovništva, poboljšavajući njihov ekonomski položaj. Na drugoj strani, ona umanjuje javne prihode, siromašeći korisnike javnih prihoda i prituđavajući državu da povećava poreske stope kako bi obezbjedila potrebni nivo javnih prihoda. Vrlo često prihodi u sektoru sive ekonomije su povezani sa korupcijom i kriminalom, tako da siva ekonomija umanjuje i efikasnost državnih institucija na datom nivou javne potrošnje.

Siva ekonomija i ukupna ekonomска aktivnost. Primjenom metoda ponude na tržištu rada došlo se do procjene o sivoj ekonomiji u BiH u 2008. godini u iznosu od 6,5 milijardi maraka. Od ovog dijela, statističke institucije su primjenom svoje metodologije u obračun društvenog proizvoda za 2008. godinu uključile 2,5 milijardi maraka. Razliku od 4 milijarde maraka predstavlja neotkriveni dio sive ekonomije. Ako taj iznos dodamo bruto društvenom proizvodu za 2008. godinu dobićemo obim ukupne ekonomске aktivnosti (tabela 3). Dakle, po našoj procjeni, obim ukupne ekonomске aktivnosti u BiH za 2008. godinu iznosio je oko 29 milijardi maraka. Siva ekonomija je učestvovala u stvaranju ukupne ekonomске aktivnosti sa oko 23% u BiH, oko 25% u FBiH, 18% u RS i 25% u Brčkom.³⁵ Da je cijelokupni procjenjeni iznos sive ekonomije registrovan kao regularna ekonomija, društveni proizvod BiH u 2008. godini bio bi veći za 16,53%, FBiH za 18,5%, RS za 12,8% i Brčkog za 18,3%.

Tabela 3. Učešće sive ekonomije u ukupnoj ekonomskoj aktivnosti

- u milonima KM

	GDP 2008.	Neregistrovani dio sive ekonomije	Procjenjena siva ekonomija	Ukupna ekonomска aktivnost	% učešća sive ekonomije u ekonomskoj aktivnosti
FBiH	15657	2894	4645,01	18551	25,04
RS	8468	1083	1737,62	9551	18,19
Brčko	591	108	172,69	699	24,71
Ukupno BiH	24716	4084	6555,32	28801	22,76

Relativno smanjenje učešća sive ekonomije u bruto društvenom proizvodu i ukupnoj ekonomskoj aktivnosti ne znači da se ekonomска aktivnost u sivoj zoni smanjivala ili

³⁵ Istim metodom procjene utvrđeno je da je u RS 1996. godine učešće sive ekonomije u ukupnoj ekonomskoj aktivnosti iznosilo 36%, a 2000. godine 33,9% (opširnije u: R. Tomaš i G. Božović, **Obim, struktura i metodi eliminacije sive ekonomije u Republici Srpskoj**, Ekonomski fakultet Banja Luka, 2001.) Autor ne raspolaže uporedivim podacima za FBiH, ali se na osnovu podataka o učešću entiteta u bruto društvenom proizvodu BiH i učešća entiteta u procjenjenom obimu sive ekonomije za 2008. godinu može zaključiti da je i u FBiH s rastom bruto društvenog proizvoda opadao relativni značaj sive ekonomije u ukupnoj ekonomskoj aktivnosti.

stagnirala. Pokazatelji govore o tome da se siva ekonomija samo sporije razvijala od razvoja regularne ekonomije.³⁶ Naprimjer, prosječna nominalna stopa rasta registrovanog društvenog proizvoda u RS u periodu 1996. do 2000. godine iznosila je 12,5%, a rast sive ekonomije 9,8%. U periodu od 2000. do 2008. godine, nominalni bruto društveni proizvod RS povećao se za oko 5 puta, a siva ekonomija za 2 puta. Uporedivi podaci za BiH nisu dostupni, ali se i u ovom slučaju, na osnovu učešća entiteta u BDP BiH i učešća u sivoj ekonomiji u 2008. godini, može zaključiti da je u istom periodu u cijeloj BiH bila prisutna tendencija smanjenja relativnog značaja sive ekonomije u ekonomskoj aktivnosti.

Siva ekonomija i zaposlenost. Siva ekonomija kreira neregistrovanu zaposlenost, čime pozitivno utiče na socijalno-ekonomsku stabilnost društva, održavanje dostaignutog nivoa potrošnje i standarda stanovništva, održavanje dostaignutog nivoa tražnje za radnom snagom i plata kao i na povećanje indirektnih javnih prihoda. Konkurentnost radne snage na sivom tržištu uglavnom se ostvaruje kroz niže plate za iznos poreza i doprinosa koji se plaćaju državi u regularnom sektoru. Često su niže plate osnova za formiranje nižih cijena robe i usluga koji potiču iz sektora sive ekonomije. Dio djelatnosti u sivoj zoni obavljuju i registrovani zaposleni (dopunski rad) ili se njihovi prihodi ne registruju u cjelini (prijavljivanje manje osnovice za obračun plata i doprinosa, a isplata razlike u gotovini bez registrovanja). U svakom slučaju rad angažovanih u sivoj zoni ekonomije doprinosi povećanju društvenog proizvoda, mada cjelokupni doprinos nije formalno registrovan jer je u određenim fazama procesa prisutno podizvještavanje.

Provedena analiza pokazuje da je u sektoru sive ekonomije u BiH tokom 2008. godine bilo zaposleno skoro 290 hiljada ljudi, od toga oko 196 hiljada u FBiH, oko 90 hiljada u RS i oko 7 hiljada u Brčkom.³⁷ Od toga oko 80% su bila nezaposlena lica. Pod pretpostavkom da su zaposleni u sivoj ekonomiji ostvarivali istu neto zaradu kao i zaposleni u regularnom sektoru, procjenjujemo da su ukupne neto plate u 2008. godini iznosile preko 2,6 milijardi maraka (tabela 4). Upravo ovaj novac obezbjedio je egzistenciju velikom broju nezaposlenih i onima koji nedovoljno zarađuju u regularnom sektoru. Ti prihodi povećali su socijalnu, ekonomsku i političku stabilnost u BiH. Međutim, na dohodak ostvaren u sivoj ekonomiji nisu plaćeni pripadajući doprinosi za penzijsko, zdravstveno i osiguranje od nezaposlenosti. Taj iznos predstavljao je prihod poslodavaca

³⁶ Opširnije u: R. Tomaš i G. Božović, **Obim, struktura i metodi eliminacije sive ekonomije u Republici Srpskoj**, Ekonomski fakultet Banja Luka, 2001.

³⁷ Prema rezultatima istraživanja uticaja recesije na tržište rada koje su proveli stručnjaci Univerziteta Johannes Kepler iz Linca, u 2009. godini će u Njemačkoj na crno raditi čak 8,27 miliona ljudi, a u Austriji gotovo 700.000 ljudi.

u sivoj zoni ili uvećanje ličnog prihoda ako je u pitanju samostalno djelovanje u sektoru sive ekonomije. Na drugoj strani, to je istovremeno izgubljeni prihod vanbudžetskih fondova i dijelom izgubljeni prihod budžeta entiteta, kantona i opština (porez na dohodak). Dakle, zbog sive ekonomije doprinosi i porez na dohodak u BiH su bili manji u 2008. godini za preko 1,2 milijarde maraka: od toga doprinosi za vanbudžetske fondove više od 1,1 milijardu maraka i porez na dohodak preko 115 miliona maraka. Naravno, nerealno je pretpostaviti da se cijelokupna siva ekonomija može prevesti u regularnu ekonomiju. Međutim, ako bismo pretpostavili da se 60% sadašnje sive ekonomije prevede u regularnu ekonomiju efikasnijim djelovanjem države i eliminisanjem korupcije, tada bi nivo sive ekonomije u BiH bio u granicama prihvatljivim i u Evropskoj uniji, a prihodi vanbudžetskih fondova bili bi povećani upravo za iznos najčešće procjenjivanih nedostajućih sredstava za njihovo normalno funkcionisanje. U tom slučaju, prihodi vanbudžetskih fondova u FBiH mogli bi biti veći za preko 463 miliona maraka, u RS za 211 miliona maraka i u Brčkom za oko 20 miliona maraka.

Tabela 4. Plate u sektoru sive ekonomije u 2008. godini

- u hiljadama KM

	Godišnje bruto plate*	Godišnje neto plate*	Neplaćeni doprinosi i porez	Neplaćeni doprinosi	Neplaćeni porez na dohodak
FBiH	2596009	1765291	830718	772568	58150
RS	1219494	813355	406139	351804	54336
Brčko	99869	63950	35919	33167	2752
Ukupno BiH	3915372	2642596	1272776	1157539	115238

* Za izračunavanje su korišteni službeni statistički podaci o prosječnoj bruto i neto plati u entitetima i Brčkom u 2008. godini. Prosječna bruto plata u FBiH bila je 1104,85 KM, u RS 1132 KM i u Brčkom 1139,29 KM. Prosječna neto plata u FBiH iznosila je 751,3 KM, u RS 755 KM i u Brčkom 729,53 KM.

Siva ekonomija i poresko opterećenje. Ukupni javni prihodi svih nivoa vlasti u 2008. godini iznosili su 10,9 milijardi maraka. Taj iznos, poređen sa statistički iskazanim bruto društvenim proizvodom, daje stopu poreskog opterećenja od 44,11% (tabela 5).³⁸ Međutim, javni prihodi su naplaćeni u prikazanom iznosu, dok iskazani bruto društveni proizvod sadrži inputiranu rentu i NOE, koji nisu stvarno registrovani kao ekomska aktivnost poreskih obveznika. Zbog toga je relativno opterećenje regularne ekonomije (isključena inputirana renta i NOE iz BDP) veće od prikazanog iznosa. Po našoj procjeni, realno poresko opterećenje regularne ekonomije u BiH u prosjeku je iznosilo 49%, u FBiH bilo je 47%, u RS 42% i u Brčkom 45%. Ako bi siva ekonomija bila u cjelini registravana, ukupni javni prihodi BiH od 10,9 milijardi maraka mogli bi se ostvariti uz

³⁸ Entitetske stope poreskog opterećenja su relativno niže jer prihodi državnih institucija nisu raspoređeni na entitete, nego dodati ukupnim javnim prihodima entiteta i Brčkog.

prosječno poresko opterećenja od 38%, odnosno 35% u FBiH, 34% u RS i Brčkom. Time bi regularna ekonomija mogla biti manje poreski opterećena ili bi se, uz isto opterećenje, mogli ostvariti veći javni prihodi i poboljšati ponuda javnih dobara i usluga. To je jasna poruka iz prikazanih podataka i ona treba da bude orijentacija vlastima u vođenju politike legalizovanja ekonomskih aktivnosti, mada je to teško ostvariv cilj.

Tabela 5. Javni prihodi i siva ekonomija u 2008. godini

- u milionima KM

	Ukupni javni prihodi³⁹	Stopa poreskog opterećenja*	Registrirani GDP, bez NOE	Stopa poreskog opterećenja**	Stopa poreskog opterećenja***
FBiH	6537,5	41,75	13906	47,01	35,24
RS	3264,5	38,55	7813	41,78	34,18
Brčko	236,6	40,03	526	44,98	33,85
Ukupno BiH	10903,1	44,11	22245	49,01	37,86

*Stopa poreskog opterećenja izračunata kao odnos javnih prihoda i službeno objavljenog GDP.

** Stopa poreskog opterećenja izračunata kao odnos javnih prihoda i GDP umanjenog za iznos NOE.

*** Stopa poreskog opterećenja izračunata kao odnos javnih prihoda i GDP uvećanog za sivu ekonomiju.

Siva ekonomija i izgubljeni javni prihodi. Dakle, činjenica je da u sektoru sive ekonomije svi nivoi vlasti u BiH izgube godišnje značajan dio javnih prihoda (tabela 6), te da je zbog toga regularna ekonomija relativno više poreski opterećena. Na osnovu procjenjenog obima sive ekonomije, uz pretpostavku o istoj stopi poreskog opterećenja kojom je opterećen regularni sektor, dolazimo do procjene o izgubljenim javnim prihodima. U toku 2008. godine u BiH u sektoru sive ekonomije sakriveno je 3,2 milijarde maraka. Međutim, nerealno je očekivati da se sva siva ekonomija na koju se odnosi ovaj iznos može prevesti u legalnu ekonomiju. Ali, ako pretpostavimo da je realno očekivati da efikasna država može preduzeti mjere kojima će prevesti 60% sive ekonomije u legalnu, realno bi bilo očekivati da se i javni prihodi mogu povećati za 1,9 milijardi maraka godišnje. Naravno, siva ekonomija se ne može jednokratno prevesti u legalnu ekonomiju. To je proces prilagođavanja i države i aktera sive ekonomije.

³⁹ Podaci iz Biltena br. 2/09, CBBiH, str. 232.

Tabela 6. Izgubljeni javni prihodi u 2008. godini

- u milionima KM

	Stopa poreskog opterećenja**	Procjenjeni iznos sive ekonomije	Izgubljeni prihodi u sivoj ekonomiji–100% naplata	Izgubljeni prihodi u sivoj ekonomiji–60% naplata
FBiH	47,01	4645,01	2184	1310
RS	41,78	1737,62	726	436
Brčko	44,98	172,69	78	47
Ukupno BiH	49,01	6555,32	3213	1928

Tek detaljnijim istraživanjem sive ekonomije može se doći do saznanja o realno mogućem povećanju javnih prihoda kroz legalizaciju sive ekonomije. Kroz tu analizu mora se utvrditi koji nivo poreskog opterećenja mogu podnijeti akteri sive ekonomije. Bez obzira što je siva ekonomija ilegalni oblik ekonomske aktivnosti, nisu svi akteri sive ekonomije prirodno skloni utajama i kriminalu. Dio sive ekonomije je u tom sektoru jer svojom produktivnošću ne bi mogao izdržati poresko opterećenje regularne ekonomije. Ulazak u sferu regularne ekonomije za takve aktere sive ekonomije značio bi propadanje. Sa aspekta ekonomskih principa prihvatljivo je da neproduktivni učesnici tržišta propadaju. Međutim, siva ekonomija ima i socijalnu dimenziju. Veliki dio sive ekonomije je izvor prihoda za egzistenciju najsiromašnjih. Eliminacija sive ekonomije s ciljem povećanja javnih prihoda može završiti sa istim nivoom prikupljenih javnih prihoda i većim potrebama socijalnih transfera siromašnim.

Siva ekonomija u BiH i integracija u Evropsku uniju. Kao što je ranije objašnjeno BiH je uključena u projekt procjene nepokrivene ekonomije koji je podržan od strane EUROSTAT-a i OECD-a. U podatke o nacionalnim računima statističke institucije BiH uključuju inputiranu rentu (stambenu rentu) i neosmatranu ekonomiju (NOE). Zemlje kandidati za prijem u EU obavezne su da koriguju svoj bruto društveni proizvod za iznos sive ekonomije.

Uključivanje sive ekonomije u službeno iskazani bruto društveni proizvod ima odgovarajuće posljedice po zemlju koja teži da postane članica EU.⁴⁰ Zemlja sama prikazuje da raspolaže većim vlastitim sredstvima, te da, umanjuje svoja prava na povlačenje sredstava iz određenih fondova EU. Istovremeno, zemlja se pred članicama Unije pokazuje kao ekonomski jača i sposobnija da uplaćuje veći iznos u zajednički budžet Unije. Efekti mogu nastati i na strani pokazatelja makroekonomske stabilnosti i ekonomske održivosti zemlje. Tako, sa uvećanim bruto društvenim proizvodom, smanjiće

⁴⁰ Opširnije u: Lovrinčević, Željko, Marić, Zdravko i Mikulić, Davor (2006), **Maastrichtski kriteriji i uključivanje sive ekonomije – slučaj Hrvatske**, Privredna kretanja i ekonomska politika 106/06, Zagreb

se stopa učešća spoljnog duga u bruto društvenom proizvodu, stopa učešća javne potrošnje u GDP, stopa učešća deficit-a javne potrošnje u GDP... Dakle, poslednjih godina BiH je djelimičnim uključivanjem sive ekonomije u GDP popravila neke pokazatelje o poslijeratnom napretku i uljepšala njeno kretanje ka članstvu u EU.

7. Smanjivanje obima sive ekonomije u BiH

Iz prethodne analize postalo je očito da se ograničavanje sive ekonomije i njeno suočenje na podnošljiv obim svodi na provođenje tri grupe mjera:

1. Mjere koje stimulišu tržišne učesnike da djeluju u formalnom sektoru;
2. Mjere koje prinuđavaju tržišne učesnike da djeluju u formalnom sektoru i
3. Mjere kojima se kažnjavaju oni koji djeluju u sivoj zoni poslovanja.

U suštini, sve tri grupe mjera su u domenu oblikovanja društvenog i ekonomskog sistema. Ekonomski sistem, prije svega, treba da bude stimulativan za legalno poslovanje, legalno posjedovanje imovine, legalno sticanje bogatstva i legalno stupanje u obligacione odnose. S druge strane, on mora biti nestimulativan, odnosno proizvoditi daleko veći rizik gubitka, nego vjerovatnoču ostvarivanja dobiti iz neformalne djelatnosti. I, na kraju, sistem mora imati jasno definisane sankcije i dosljednost primjene tih sankcija za one koji djeluju u sektoru sive ekonomije.

Jedan od značajnih aspekata sive ekonomije u BiH koji određuje njene dimenzije i motivaciju ljudi da se bave njome je pravna nesinhronizovanost realnog bogatstva i izvora prihoda. Posjedovanje bogatstva, njegova registracija i legalizacija ne dovode se u vezu sa legalno ostvarenim prihodima. To je dobar način za „pranje“ novca stečenog u sivoj ekonomiji, pa čak i u „crnoj ekonomiji“. Dakle, početni oblik borbe protiv smanjenja obima sive ekonomije mora biti pravna regulativa koja direktno povezuje sticanje imovine (nekretnine, akcije, novac u banci, udjeli u preduzećima, automobili i slično) sa legalnim prihodima. Ovaj princip je vrlo jednostavan: za svaki oblik imovine koji neko stiče treba imati porijeklo novca kojim je imovina nabavljena. Ovim metodom snažno bi se stimulisalo da iz sektora sive ekonomije izađu oni koji u njoj najviše zarađuju. Najmanje šanse za prelazak iz sive u regularnu ekonomiju ima za najsiromašnije. Njihov prihod iz sive ekonomije služi im za očuvanje egzistencije. Oni ne stiču bogatstvo baveći se sivom ekonomijom. Tek snažniji privredni razvoj, kroz kreiranje novih radnih mesta, može veliki dio siromašnih „prevesti“ u regularnu ekonomiju.

BiH ne može voditi organizovanu i efikasnu borbu protiv sive ekonomije sve dok vlasti ne budu spremne da eliminišu korupciju. Sprega korupcije, sive ekonomije i kriminala (crne ekonomije) je najgore stanje ekonomije koje se najteže može prevesti u regularnu ekonomiju. Polazna tačka oslobođanja od ove sprege je uklanjanje korupcije. Korumpirane vlasti ohrabruju sivu ekonomiju, nemaju autoriteta niti morala da je ograniče... Korupcija podstiče najteže oblike sive ekonomije, odnosno one oblike koji su u sferi sive ekonomije zbog povećanja profita, a ne očuvanja egzistencije. BiH je potrebna revolucija transparentnosti kao polazna osnova borbe protiv kriminala i sive ekonomije. Tek vlasti koje nemaju ništa zajedničko sa korupcijom mogu biti iskreni pokretači reformi i uspostavljanja pravne države koja je pogodan ambijent za prevođenje sive ekonomije u regularnu zonu.

Zakonodavni okvir u kome se odvija poslovanje u BiH nije idealan, ali je činjenica da on definiše obaveznost legalnog poslovanja. Visok nivo sive ekonomije u BiH pokazuje da pravna država ne funkcioniše efikasno. Institucije vlasti ne primjenjuju zakone dosljedno ili ih čak primjenjuju selektivno. U takvim okolnostima ne može se ni provjeriti objektivnost zakonskih rješenja. Očito je da u sistemu vlasti ne postoji odgovornost za primjenu zakona. Zbog raširenosti korupcije, kriminala i sive ekonomije, što su očiti oblici kršenja zakona, niko od funkcionera nije pozvan na odgovornost ili smijenjen. Cjelokupni iznos sive ekonomije nije socijalnog karaktera, te se raširenost sive ekonomije ne može isključivo pravdati siromaštvo ljudi koji privreduju u sivoj zoni. Dobar dio sive ekonomije u kojoj se dobro zarađuje kreiran je u BiH na siromaštvu velikog broja ljudi. Siromaštvo velikog broja ljudi je plašt kojim se štite kreatori unosnih poslova u sivoj zoni. Vlasti nemaju pravo da u ime siromaštva velikog broja ljudi amnestiraju od odgovornosti za sivu ekonomiju one koji zloupotrebljavaju to siromaštvo da bi nelegalno ostvarivali velike zarade. Za vlasti koje to tolerišu opravdano se može sumnjati da su korumpirane, odnosno da su partneri velikih bosova sive ekonomije.

L i t e r a t u r a

- Boulding, Kenet E. (1969), **Economic Analysis, Microeconomics**, A Harper International Edition
- Buehn, Andreas and Friedrich Schneider (2009), **Corruption and the Shadow Economy: A Structural Equation Model Approach**, Institut für Angewandte Wirtschaftsforschung, Discussion Paper No. 4182, Tübingen, May 2009
- Dell'Anno, Roberto and Piirisild, Marje (2004), **Estimate of Non-Observed Economy in B&H**, Financial Services Volunteer Corps
- Johnson, S., D. Kaufmann, and P. Zoido-Lobatón (1998a). **Regulatory discretion and the unofficial economy**, *The American Economic Review*. No 88: 387-392.
- Johnson, S., D. Kaufmann, and P. Zoido-Lobatón (1998b). **Corruption, public finances and the unofcial economy**, Washington, D.C., The World Bank, discussion paper.
- Krstic, Gorana (1998), **Analysis of the Hidden Economy in FR Yugoslavia with Estimates for 1997 and Recommendations for its Legalization**, Economics Institute, Belgrade
- Lovrinčević, Željko, Mikulić, Davor i Nikšić Paulić, Biserka (2002), **Procjena veličine neslužbenog gospodarstva u Republici Hrvatskoj u razdoblju 1998-1999**, *Ekonomski pregled*, 53 (1-2) 3-48, Zagreb
- Lovrinčević, Željko, Marić, Zdravko i Mikulić, Davor (2006), **Maastrichtski kriteriji i uključivanje sive ekonomije – slučaj Hrvatske**, Privredna kretanja i ekonomska politika 106/06, Zagreb
- Moore, Stephen (2005), **Real Tax Cuts Have Curves**, *The Wall Street Journale*, Sunday, June 19, 2005
- Nastav, Bojan i Bojnec, Štefan (2006), **Shadow economy in Bosnia and Herzegovina, Croatia and Slovenia**, Faculty of Management Kopar
- Schneider, Friedrich (1994b). **Can the shadow economy be reduced through major tax reforms?** An empirical investigation for Austria, supplement to *Public Finance / Finances Publiques*. 49: 137-152;
- Schneider, Friedrich (2000). **The increase of the size of the shadow economy of 18 OECD-Countries**: Some preliminary explanations, Paper presented at the Annual Public Choice Meeting, March 10-12, 2000, Charleston, S.C.
- Schneider, Friedrich (2005). **Shadow Economies around the World: What do we really know?**, *European Journal of Political Economy*. 21: 598-642.
- Schneider, Friedrich (2008), **The Shadow Economy in Germany: A Blessing or a Curse for the Official Economy?**, *Economic Analysis & Policy*, Vol. 38. No. 1, March 2008
- Tomaš, Rajko (edit.) (1997), **Gray Economy in the Republic of the Srpska**, UNDP
- Tomaš, Rajko i Božović, Gorana (2001), **Obim, struktura i metodi eliminacije sive ekonomije u Republici Srpskoj»**, Ekonomski fakultet Banja Luka
- Tomaš, Rajko (2008), **Ekonomija zarobljenih resursa**, Nezavisne novine, Banja Luka

Ostali izvori

- Eurostat Tabular Approach**, United Nations Economic Commission for Europe Statistical Division, UNECE, Baku, 24-26 September 2008

Razvoj politika djelovanja i mjera ublažavanja negativnih uticaja privatizacije, Panel anketa domaćinstava, DFID, 2005

System National Accounts 2008, Pre-edited version of Volume 1, CEC, IMF, OECD, UN and WB